

หลักฐานการเผยแผ่พระพุทธศาสนานอกอินเดีย
ในสมัยพุทธกาล

Evidence of the Spread of Buddhism Outside
of India During the Buddha Time

พระมหาธัญสันต์ กิตติสารโ
Phramaha Thunsun Kittisaro

ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา DCI
DCI Center for Buddhist Studies
Email: thunsun@gmail.com

ตอบรับบทความ (Received) : 2 เมษายน 2568

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 6 เมษายน 2568

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 12 เมษายน 2568

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 30 เมษายน 2568

บทคัดย่อ

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่เริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่การตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หลักฐานพุทธประวัติที่ปรากฏในคัมภีร์บาลีโดยมากมักจะเป็นเรื่องราวภายในแผ่นดินอินเดีย ส่วนเรื่องราวภายนอกอินเดียมีเป็นส่วนน้อย ทำให้อาจมีผู้คนบางส่วนคิดว่าในสมัยพุทธกาลพระพุทธศาสนาถูกจำกัดวงอยู่ในเฉพาะอินเดียเท่านั้น แต่จากการศึกษาพบว่า มีหลักฐานบ่งชี้ให้เห็นว่าการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรมมีมาตั้งแต่หลายพันปีก่อนคริสต์ศักราช ด้วยสาเหตุหลายอย่างต่างวาระกัน ตั้งแต่การอพยพ การสงคราม การค้าขาย การศึกษา เป็นต้น ในสมัยพุทธกาลมีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์ที่แสดงถึงการเดินทางไปเผยแผ่ยังที่ต่าง ๆ อยู่หลายแห่ง รวมทั้งปรากฏชื่อเรียกสถานที่อีกหลายแห่งที่อยู่นอกอินเดีย แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกเผยแผ่ไปนอกแผ่นดินอินเดียด้วยวิธีการต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยพุทธกาล จากหลักฐานทางโบราณสถาน โบราณวัตถุ จารึก คัมภีร์ วัฒนธรรมท้องถิ่น ตำนาน ฯลฯ ถึงแม้ว่าหลักฐานเหล่านี้มีน้ำหนักความน่าเชื่อถือมากน้อยต่างกัน แต่การแสดงคำตอบมีความสัมพันธ์และสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกันที่จะแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกเผยแผ่ไปนอกอินเดียตั้งแต่สมัยพุทธกาล

คำสำคัญ: การเผยแผ่ อินเดีย พุทธกาล พระพุทธศาสนา

Abstract

The spread of Buddhism began since the enlightenment of the Lord Buddha. Most of the evidence of the Buddha's biography in the Pali scriptures is usually about the story within the land of the India. There are only a few stories outside the India. This may cause some people to think that during the Buddha time, Buddhism was limited to the India only. However, from the study, it was found that there is evidence indicating that the cultural exchange between civilizations has been going on for thousands of years before the Christian era due to various reasons at different times, such as migration, war, trade, education, etc. During the Buddha time, there is evidence in the scriptures showing the travel to spread Buddhism to many places, including the names of many places outside the India. This shows that Buddhism has been spreading outside the India through various methods since the time of the Buddha. From the evidence of ancient sites, antiques, inscriptions, scriptures, local culture, legends, etc., even though this evidence has different weights of credibility, the answers are related and consistent in the same direction, showing that Buddhism has been spreading outside the India since the Buddha time.

Keyword: Propagation, India, Buddha time, Buddhism

1. บทนำ

หลังจากที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ที่ได้ต้นศรีมหาโพธิ์ พระพุทธองค์ก็ได้ทรงทำงานเผยแผ่ตลอดมาจนกระทั่งเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ทรงเคยให้โอวาทสำคัญ ๆ ที่เกี่ยวกับงานเผยแผ่ไว้ คือ เมื่อครั้งที่ส่งพระอรหันต์สาวกชุดแรก 60 รูปไปประกาศศาสนาว่า เมื่อพระองค์และภิกษุทั้งหลายพ้นจากบ่วงทั้งปวงแล้ว ให้เที่ยวจาริกไป อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก¹ และเมื่อครั้งที่ประชุมพระอรหันต์ 1,250 รูป ในวันมาฆบูชา ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ซึ่งเป็นแม่บทการเผยแผ่พระพุทธศาสนา² การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นงานสำคัญของพุทธบริษัททั้งหลาย ที่มาควบคู่กับการฝึกฝนอบรมตนเองเพื่อขัดเกลาจิตใจให้หมดสิ้น ดังมีพุทธพจน์ในเรื่องนี้หลายแห่ง เช่น ทรงให้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ทรงตรัสรู้ะในพระพุทธศาสนามีสองอย่างคือ คันถะรู้ะ ได้แก่ การศึกษาพุทธพจน์แล้วบอกกล่าวพุทธพจน์นั้น และวิปัสสนาธุระ ได้แก่ การเริ่มตั้งความสิ้นและความเสื่อมไว้ในอัตถภาพ ยังวิปัสสนาให้เจริญ³ กล่าวโดยสรุป คือ ผู้ที่ยังเป็นปุถุชนมีหน้าที่หลัก คือ การเจริญภาวนา ส่วนผู้ที่หมดกิเลสแล้วมีหน้าที่หลัก คือ การทำหน้าที่เผยแผ่

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาส่วนที่อยู่ภายในประเทศก็อาศัยพระภิกษุเดินทางเข้าไปยังท้องถิ่นต่าง ๆ ด้วยตนเอง แต่การเผยแผ่ในต่างประเทศซึ่งเป็นทางไกลต้องอาศัยเส้นทางการคมนาคม ดังที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา เช่น เรื่องพ่อค้าเกวียนที่เดินทางไปค้าขายยังที่ต่าง ๆ⁴ เรื่องพระภิกษุเดินทางช่วงเข้าพรรษาไป

-
1. มหาขันธกะ. วิ.ม. 4/32/32 (ไทย.สยามรัฐ), มหาปทานสูตร. ที.ม. 10/41-52/37-39 (ไทย.สยามรัฐ).
 2. มหาปทานสูตร. ที.ม. 10/54/40 (ไทย.สยามรัฐ), คาถาธรรมบท พุทธวรรค. ข.ธ. 25/24/28 (ไทย.สยามรัฐ).
 3. สังคีตสูตร. ที.ปา. 11/275/193 (ไทย.สยามรัฐ). เรื่องพระจักขุปาลเถระ, เรื่องสังยุต, เรื่องภิกษุ 2 สหาย. ข.ธ.อ. 40/12,90,209 (ไทย.มมร).
 4. โกชนวรรค. วิ.มहा. 2/495/443 (ไทย.สยามรัฐ), ปายาสีราชัญญสูตร. ที.ม. 10/319/251 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาพรหมนิมิตตนิคสูตร. ม.ม.อ. 19/455 (ไทย.มมร).

กับพ่อค้ากองเกวียนหรือเรือ⁵ ซึ่งในอรรถถาขยายความเรื่องนี้ว่า บางครั้งต้องอยู่ในเรือที่เดินทางข้ามทะเลนานกว่า 3 เดือนก็มี⁶ ข้อปฏิบัติที่พ่อค้าเกวียนมักจะพานักบวชเดินทางไกลไปด้วยกัน⁷ เป็นต้น

นักวิชาการบางคนมีความเข้าใจตามหลักฐานที่บันทึกไว้ในอรรถถา⁸ว่า พระพุทธศาสนาเข้ามาในประเทศไทยครั้งแรกเมื่อคราวทำสังคายนาครั้งที่ 3 โดยพระเจ้าอโศกมหาราช⁹ แต่การศึกษาเส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลจะช่วยให้เราเห็นภาพการขยายตัวของพระพุทธศาสนาไปยังประเทศต่าง ๆ ได้ชัดเจนขึ้นและเห็นมุมมองใหม่ต่อการเข้ามาครั้งแรกของพระพุทธศาสนาในแผ่นดินสุวรรณภูมิได้อีกด้วย

2. เส้นทางการคมนาคมในสมัยโบราณ

พระพุทธศาสนากำเนิดขึ้นที่บริเวณอารยธรรมอินเดีย ซึ่งอารยธรรมอินเดียในสมัยพุทธกาลมีความสัมพันธ์กับอีก 2 บริเวณ ได้แก่ บริเวณอารยธรรมเมโสโปเตเมีย และบริเวณอารยธรรมจีน

2.1 อารยธรรมเมโสโปเตเมีย

อารยธรรมเมโสโปเตเมีย (Mesopotamia 3,500–200 B.C.) อยู่ที่บริเวณลุ่มแม่น้ำสำคัญ 4 แห่ง ได้แก่ แม่น้ำไทกริส แม่น้ำยูเฟรทีส แม่น้ำจอร์แดน และแม่น้ำไนล์ จุดเริ่มต้นอารยธรรมมาจากการเริ่มต้นสร้างสังคมเกษตรกรรม ซึ่งเริ่มต้นในบริเวณตะวันออกกลางและเอเชียอาคเนย์ เมื่อประมาณ 10,000 ปีก่อน โดยชาวสุเมเรียอาจเป็นผู้เริ่มต้นก่อน หลังจากนั้นก็แพร่หลายไปทั่วโลก

-
5. วัสดุปาณิกขันธกะ. วิ.ม. 4/217/249 (ไทย.สยามรัฐ)., สัปตามวรรค. วิ.มหา. 2/654/551 (ไทย.สยามรัฐ).
 6. วัสดุปาณิกขันธกะ. วิ.ม.อ. 6/563–564 (ไทย.มมร).
 7. อรรถถาเถยสังวาสกถา. วิ.ม.อ. 6/315 (ไทย.มมร)., เรื่องมหาชนาวาณิข. ขุ.ธ.อ. 42/32 (ไทย.มมร).
 8. ตติยสังคายนา. วิ.มหา.อ. 1/111 (ไทย.มมร).
 9. บุญเลิศ ช่วยธานี, “การผสมผสานทางพุทธศาสนาเพื่อสร้างวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในประชาคมอาเซียน: กรณีศึกษาไทยกับกลุ่มประเทศอินโดจีนและเมียนมาร์”, รายงานการวิจัย, (สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (วช.), 2561), 4.

ชาวสุเมเรียน (Sumerians 3,500–200 B.C.) หรือชาวซูเมอร์ เป็นชาติแรกที่ยืนยันใช้ตัวอักษรเมื่อประมาณ 4,000 B.C. เป็นตัวอักษรที่เขียนไว้บนแผ่นดินเหนียว เรียกว่า “อักษรรูปลิ่ม” ชาวสุเมเรียนรู้จักการสร้างเรือแล่นไปตามแม่น้ำยูเฟรติส สามารถสร้างรถลาก 4 ล้อขนาดใหญ่เป็นพาหนะและรถศึกซึ่งรถศึกของชาวสุเมเรียนนี้เป็นพาหนะที่มีล้อที่เก่าแก่ที่สุดของโลก การใช้ล้อเป็นเครื่องผ่อนแรงนี้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกที่นี้เมื่อ 3,000 B.C. เมื่อการเกษตรและการเลี้ยงสัตว์เจริญขึ้นทำให้เกิดเป็นสินค้าพื้นเมืองขึ้นก่อให้เกิดการค้าขายติดต่อกับประเทศอื่น ๆ ในเอเชียตะวันตก ในปัจจุบันทราบวาสินค้าของชาวสุเมเรียนส่งไปไกลถึงบริเวณปากแม่น้ำสินธุ จากหลักฐานที่ได้พบตราที่ทำมาจากเมืองในกลุ่มแม่น้ำสินธุในซากปรักหักพังของชาวเมืองสุเมเรียน¹⁰

ชาวอียิปต์ (Egypt 3,200–663 B.C.) กองทัพใหญ่จากเมโสโปเตเมียบุกเข้ามายังบริเวณลุ่มแม่น้ำไนล์แล้วยึดครองบริเวณลุ่มแม่น้ำไนล์ไว้ทั้งหมด แล้วจัดตั้งราชอาณาจักรอียิปต์ขึ้นมา เมื่ออียิปต์เจริญรุ่งเรืองมากขึ้นฟาโรห์แห่งอียิปต์จึงทำสงครามกับเพื่อนบ้านเพื่อเสาะแสวงหาเงินทองและแรงงานทาส โดยเดินทัพไปทางตะวันออกเฉียงเหนือเข้าไปในปาเลสไตน์และซีเรีย รวมทั้งส่งกองทัพเรือไปทางใต้ตามลำน้ำไนล์ทำศึกกับประเทศนูเบีย ในปี 1,490 B.C. ฟาโรห์ทุธโมซิสที่ 3 แห่งอียิปต์ได้ทำสงครามกับซีเรีย เรียกว่ายุทธภูมิแห่งเมกิดโด (Megiddo) เป็นยุทธภูมิแห่งแรกในประวัติศาสตร์ที่มีรายละเอียดโดยสมบูรณ์ พระองค์ได้เขียนเรื่องราวการทำสงครามสลักไว้บนแผ่นศิลาอย่างละเอียด เช่น การเดินทัพใหญ่ของอียิปต์ไปตามถนนสายแคบ ๆ ระหว่างภูเขาเพื่อโจมตีซีเรีย หลังจากนั้นก็เดินทางไปพิชิตดินแดนอื่น ๆ นอกซีเรีย มีจุดหนึ่งที่กองทัพต้องข้ามแม่น้ำยูเฟรติสซึ่งกว้างมากและไม่มีสะพาน ฟาโรห์ทุธโมซิสจึงให้สร้างเรือขึ้นในฟินิเซียแล้วใช้เกวียนลากเรือมาตามทะเลทรายเป็นระยะทาง 250 ไมล์ (ประมาณ 400 ก.ม.) ข้ามภูเขาจนถึงริมฝั่งแม่น้ำยูเฟรติส¹¹

10. Adams, Robert McCormick. *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. (Chicago: University of Chicago Press, 1981).

11. Nicolas Grimal, *A History of Ancient Egypt*, (Aberdeen: Blackwell Books, 1992), 271.

ชาวฟินิเซีย (Phoenicia 1,200–527 B.C.) เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าชาวคะนัน อาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งทะเลด้านตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เป็นนักเดินเรือ นักสำรวจทางทะเล เป็นนักประดิษฐ์และเชี่ยวชาญทางการค้า ได้เดินทางไปค้าขายกับอียิปต์-ไซปรัส เกาะต่าง ๆ ของกรีก อินเดีย เปอร์เซีย นอกจากนั้นยังทำหน้าที่รับส่งสินค้าให้กับชาวมิโนอาบนเกาะครีต ประมาณ 814 B.C. ได้ไปจัดตั้งเมืองใหม่ คือ เมืองคาร์เธจ (Carthage) ในบริเวณแอฟริกาตะวันตกเฉียงเหนือ ชาวฟินิเซียในกรุงคาร์เธจได้ทำการค้าติดต่อกับประเทศต่าง ๆ รอบทิศทาง ในปี 425 B.C. ได้ติดต่อกับชาวอีทรัสกัน (Etruscans) กรุงโรม เกาะอังกฤษ เกาะไอร์แลนด์ บริเวณชายฝั่งทวีปแอฟริกาจนถึงอัลจีเรีย นอกจากนี้มีชาวฟินิเซียกลุ่มหนึ่งเดินทางรอบทวีปแอฟริกาและกลับมาถึงอียิปต์ ซึ่งใช้เวลาเดินทางนานถึง 3 ปี ชาวฟินิเซียเป็นผู้สร้างกองเรือรบให้กับเปอร์เซียในสงคราม กรีก-เปอร์เซีย ชาวฟินิเซียได้ประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้นมาเมื่อประมาณ 1,100 B.C. ชาวฟินิเซียจึงเป็นประชากรแรกของโลกที่ได้ประดิษฐ์ตัวอักษรใช้ในการเขียนหนังสือ ชาวกรีกได้นำอักษรชาวฟินิเซียมาใช้ ต่อมาชาวอีทรัสกันและโรมันเอามาจากกรีก ตัวอักษรโรมันต่อมากลายเป็นอักษรของชาวยุโรปจนถึงปัจจุบัน นับได้ว่าชาวฟินิเซียเป็นนักการค้าและนักเดินเรือที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในโลกยุคเก่า¹²

2.1.1 อารยธรรมเมโสโปเตเมียในสมัยพุทธกาล

ในสมัยพุทธกาล อาณาจักรที่มีอำนาจสูงสุดในแถบนี้ ได้แก่ อาณาจักรเปอร์เซีย (Persia 560–330 B.C.) ในสมัยพระเจ้าดาริอุส (Darius the Great 550–486 B.C.) สามารถขยายอาณาเขตไปทางทิศตะวันออกจนถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ (ประเทศปากีสถานในปัจจุบัน) ได้ยึดครองดินแดนอินเดียตะวันตกเฉียงเหนือไว้เป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิเปอร์เซียและถูกปกครองอยู่จนถึง 200 ปี ในระหว่างนั้นเปอร์เซียและอินเดียก็ได้มีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมด้านศิลปะและศาสนากัน ทรงตั้งให้นักเดินเรือคนหนึ่งชื่อไซแลกซ์ (Seylax) แล่นเรือไปตามลำน้ำสินธุจนถึงปากแม่น้ำข้ามทะเลอาหรับไปยังทะเลแดง ไปถึงคอคอดสุเอซไปถึงอียิปต์ (500 B.C.) ดังนั้นพระเจ้า

12. Aubet, Maria Eugenia, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*. Translated by Mary Turton. (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

ดาร์ริอุสจึงทราบว่ามีโอกาสทำการค้ากับอินเดียโดยเส้นทางทางทะเล จึงสั่งให้ขุดคลองสุเอซ (Suez Canal) เพื่อให้เรือแล่นจากทะเลแดงเข้าสู่ทะเลเมดิเตอร์เรเนียนได้ นับว่าพระองค์สร้างสิ่งที่ยิ่งใหญ่ขึ้นมาคือการทำให้เกิดการค้าทางทะเลระหว่างอินเดียและทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และนับเป็นครั้งแรกในโลกสมัยโบราณที่ได้มีการสร้างระบบถนนที่ดีซึ่งทำให้กษัตริย์เปอร์เซียสามารถติดต่อระหว่างปลายอาณาจักรได้สะดวก ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกัน เช่น ไก่เป็นสัตว์ในอินเดียชาวตะวันตกไม่มีชาติใดรู้จัก กระทั่งชาวเปอร์เซียนำมาสู่ย่านทะเลอีเจียน กระทั่งปัจจุบันไก่เป็นสัตว์ที่เลี้ยงมากในภาคตะวันตก

2.1.2 การคมนาคมในดินแดนอารยธรรมเมโสโปเตเมีย

การใช้เรือในบริเวณมหาสมุทรอินเดียปรากฏเริ่มแรกในอารยธรรมอียิปต์ ประมาณ 6,000–5,000 B.C. จากหลักฐานโบราณคดีที่เป็นโมเดลของเรือ นอกจากนี้ยังได้พบแบบจำลองของเรือทำด้วยดินเผาและมีตราประทับจากแหล่งโบราณคดีหลายแหล่งในบริเวณรอบอ่าวเปอร์เซีย-คาบสมุทรอาระเบีย และพบตำราการสร้างเรือจากแหล่งโบราณคดีเมืองอูร์ (Ur) (เมืองดีการ์ Dhi Qar ประเทศอิรักในปัจจุบัน) ประมาณ 2,100 B.C. และตำราเก่าบาบิโลเนียน กล่าวถึงการฉาบหรือเคลือบด้วยวัสดุสำหรับอุดรอยรั่วเพื่อความแข็งแรงให้เนื้อไม้ มีหลักฐานว่าชาวอียิปต์ร่วมกับชาวสุเมเรียนเดินเรือผ่านทะเลแดงลงถึงแอฟริกาเมื่อประมาณ 2,400 B.C. เพื่อแสวงหาทาสและเครื่องเทศจากเยเมน เอธิโอเปีย และพุน (Punt)

กษัตริย์อียิปต์สมัยต่อมาได้พยายามควบคุมการค้าระหว่างทะเลแดงและอ่าวเปอร์เซียและมหาสมุทรอินเดีย ต่อจนถึงทะเลเมดิเตอร์เรเนียน จากนั้นพ่อค้าชาวกรีกจึงเริ่มเข้ามามีบทบาทนอกเหนือจากพ่อค้าเปอร์เซีย-อาหรับและอียิปต์ การค้าในมหาสมุทรอินเดียด้านตะวันตกก็ขยายอย่างกว้างขวางตั้งแต่ 1,000 B.C.¹³

13. ชิดา สารยา, *ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2554), 137.

เส้นทางการค้าระหว่างอารยธรรมเมโสโปเตเมียและสินธุ ช่วงสหัสวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาล¹⁴

2.2 อารยธรรมอินเดีย

อารยธรรมอินเดีย คือ อารยธรรมแถบลุ่มแม่น้ำสินธุและแม่น้ำคงคา อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (Indus Valley Civilization 2,500–1,500 B.C.) มีเมืองสำคัญ คือ เมืองโมเฮนโจดาโร (Mohenjo-daro) และเมืองฮาร์ปพา (Harappa) เป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมแห่งนี้ มีหลักฐานแน่ชัดว่าได้มีการติดต่อกับอารยธรรมบริเวณเมโสโปเตเมีย เพราะได้มีการขุดพบตราประทับ¹⁵ และของใช้ชิ้นเล็ก ๆ ที่เป็นสิ่งผลิตแถบสินธุที่ขุดค้น

14. Julian E Reade, The Indus-Mesopotamia relationship reconsidered. (Archaeopress, 2008), 12–14. <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/da/Mesopotamia-Indus.jpg>.

15. ดวงตราเหล่านี้ทำด้วยหินอ่อนอย่างเดียวกับหินสบู่ สี่เหลี่ยมบ้าง วงรีบ้าง ขนาด 1–2 นิ้ว ขุดเจอในบริเวณอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุประมาณ 2,000 ชิ้น แกะสลักเป็นรูปวัวตัวผู้ รูปแรด รูปเสือ รูปมนุษย์ ฯลฯ และมีตัวขรและร่วมกับรูปภาพด้วย แต่นักวิชาการยังไม่สามารถอ่านออกได้เพราะเป็นข้อความที่สั้นมาก (สุริยา รัตนกุล, *อารยธรรมตะวันออก อารยธรรมอินเดีย*, (กรุงเทพฯ: บริษัท เพชรรุ่งการพิมพ์ จำกัด, 2546), 23–24.)

ประมาณ 2,500 B.C. ในบริเวณดินแดนโมโสโปเตเมีย และสันนิษฐานว่าดินแดนเมลูกกะ (Melukka) ที่ชาวสุเมเรียนบันทึกไว้ว่ามีการติดต่อค้าขายทางเรือ คือดินแดนลุ่มแม่น้ำสินธุนั่นเอง โดยมีเมืองท่าสำคัญอยู่ที่เมืองโลธัล (Lothal ตั้งอยู่ที่แคว้นคุชราตบริเวณปากแม่น้ำสินธุในปัจจุบัน) นอกจากนี้กรุงบาบิโลนในสมัยกัตริย์เนบูคัดเนสซาร์ที่ 2 (Nebuchadnezzar II) ช่วงก่อสร้างในบาบิโลนใช้ไม้สักจากอินเดีย และจากหลักฐานที่เป็นภาพปูนต้ำเป็นการขนส่งทางเรือ¹⁶ มีการขุดค้นพบสุสานในบริเวณอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุพบว่ามีโครงกระดูกหลายแบบทั้งแบบเมดิเตอร์เรเนียน โปรโตออสโตรลอยด์ มองโกลอยด์ ทำให้ทราบว่าสมัยนั้นผู้คนก็มีการติดต่อไปมาหากันและโยกย้ายถิ่นฐานนอกเขตแดนของตนแล้ว

ชาวอารยัน (Aryan 1,500 B.C.) อพยพจากที่ราบสูงทางใต้ของรัสเซีย กลุ่มเชื้อสายอินโด-ยูโรป ชาวอารยันได้บุกเข้ามาบริเวณแม่น้ำสินธุ กองทัพชาวอารยันใช้รถศึกเทียมม้า เมื่อเวลาผ่านไปหลายร้อยปี ก็มีความชำนาญในการเกษตรกรรมและการค้า และขยายตัวจากบริเวณแม่น้ำสินธุเข้าไปในดินแดนของประเทศอินเดียในปัจจุบัน

2.2.1 อินเดียในสมัยพุทธกาล

ในสมัยพุทธกาลพื้นที่บริเวณนี้เรียกว่า มหาชนบท แบ่งออกเป็นแคว้นต่าง ๆ 16 แคว้น เรียกว่า ยุคมหาชนบท 16 แคว้น (The 16 Mahajanapadas 600 B.C.) เป็นยุคที่เกิดศาสนา ปรัชญา นักคิด นักบวชในลัทธิต่าง ๆ มากมาย เช่น ศาสดาของศาสนาเชนคือท่านมหาวีระเป็นผู้เกิดร่วมยุคเดียวกับพระพุทธเจ้า คัมภีร์ทางศาสนาเชนชื่อว่า คัมภีร์อาคมะ¹⁷

16. มีการอ้างหลักฐานว่าคัมภีร์ชาดก (พาเวรุชาดก. ขุ.ชา. 27/655/154 (ไทย.มมร)) เอยถึงการค้ากับกรุงบาบิโลน โดยเรียกชื่อเป็นภาษาบาลีว่า “พาเวรุ” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *กาลานุกรม พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2554), 18.).

17. Bimala Churn Law, *Geography of Early Buddhism*, (Lodon: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1932), 1–47.

2.2.2 การคมนาคมในอินเดีย

ชุมชนน้ำเก่าที่สุดของมหาสมุทรอินเดียอยู่บริเวณอ่าวเปอร์เซีย¹⁸ ชุมชนเหล่านี้ติดต่อกับชายะระหว่างชุมชนชายฝั่งด้วยกันเองหรือกับคนนอกฝั่งจากต่างแดน ประมาณ 5,000 B.C. นักโบราณคดีได้พบลูกปัดเปลือกหอยที่ชุมชนทางตอนเหนือของซีเรีย จึงอาจเป็นไปได้ว่ามีการติดต่อกันกับมหาสมุทรอินเดียผ่านอ่าวเปอร์เซีย ซึ่งเป็นเส้นทางติดต่อระหว่างเอเชียตะวันตก อ่าวเปอร์เซียและมหาสมุทรอินเดีย นอกจากหลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานเอกสารพื้นถิ่นที่มี ยังมีเอกสารที่เป็นภาษากรีกและโรมัน กล่าวถึงชุมชนชายฝั่งซึ่งกระจายกันอยู่ตามพื้นที่ชายฝั่งเป็นระยะทางยาวว่า “ชุมชนคนจับปลาและกินปลาเป็นอาหารเรียงรายกันอยู่ตามชายฝั่งเป็นระยะทางยาวแล่นเรือถึง 30 วันจึงจะผ่านพวกนี้ไปได้” เอกสาร The Periplus อ้างว่า ประมาณ 2,000 B.C. ได้เกิดกลุ่มอาชีวะซึ่งมีความถนัดเฉพาะในบริเวณมหาสมุทรอินเดีย จากช่องแคบโมซัมบิกถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนใหญ่เป็นชาวประมงและอาชีพที่เกี่ยวข้อง ได้สร้างแนวทางการติดต่อค้าขายระหว่างกันตามบริเวณชายฝั่ง ฉะนั้นการค้าขายชายฝั่งจึงเป็นที่มาแห่งการติดต่อค้าขายข้ามอารยธรรม

สัญลักษณ์เกี่ยวกับเรือมีปรากฏเป็นหลักฐานตามวัตถุทางวัฒนธรรมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ตราประทับจากเมืองโมเฮนโจดาโร แสดงรูปเรือลักษณะต่าง ๆ เรือมีเคบินอยู่ตรงกลางบนดาดฟ้า เรือมีเสากระโดงเรือ ที่บังคับทางเสือเรือหรือหางเสือตรงบริเวณท้ายเรือ โมเดลรูปเรือดินเผาจากเมืองโลธัล เป็นเรือท้ายเหลี่ยมแต่หัวเรือโค้ง เป็นต้น ส่วนในคัมภีร์ของพราหมณ์ ชื่อว่าตำราอรรถศาสตร์ ของโกทิลยูจะเป็นต้น กล่าวถึงพ่อค้าอินเดียไปแสวงหาตัวยาค เครื่องเทศและของหอม สำหรับบูชาพระเป็นเจ้าในแดนไกลถึงสุวรรณทวีป (เกาะสุมาตราในปัจจุบัน) และพราหมณ์อินเดียจำนวนมากเข้าไปตั้งถิ่นฐานในดินแดนของพุนานและคาบสมุทร (คาบสมุทรมลายูในปัจจุบัน) ตำนานเรื่องเล่าถึงความเป็นมาแห่งบรรพบุรุษกษัตริย์ผู้สร้างเมืองหรือวีรบุรุษทางวัฒนธรรมของชนเผ่าและกลุ่มชนผู้ตั้งบ้านเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มักอ้างอิงถึงพราหมณ์ ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานในประวัติศาสตร์ว่าพราหมณ์

18. อิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย, 45-46.

มีความรู้มากเป็นผู้มีอำนาจในราชสำนัก นอกจากพราหมณ์พ่อค้าอยู่ตามเมืองต่าง ๆ¹⁹

แผ่นดินของอินเดียแบ่งมหาสมุทรอินเดียเป็น 2 ด้าน คือ ชายฝั่งด้านทิศตะวันออก และชายฝั่งด้านทิศตะวันตก ในคาบมหาสมุทรอินเดียตั้งแต่ฝั่งตะวันออกของแอฟริกาจนถึงน่านน้ำในบริเวณหมู่เกาะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และทะเลจีนใต้ ประชากรที่อยู่ตามชายฝั่งในภูมิภาคเหล่านี้มีการติดต่อแลกเปลี่ยนและค้าขายกันมาแต่โบราณ จนเกิดมีวัฒนธรรมร่วมหลายอย่าง เช่น การใช้เรือ “โดว์ (Dhow)” ตลอดจนถึงกลุ่มคำศัพท์ต่าง ๆ ที่ใช้เกี่ยวกับเรือ นักโบราณคดีพบว่าศูนย์กลางตามชายฝั่งของประเทศอินเดียที่เก่าแก่ที่สุดนั้นอยู่ที่คุชราต กำหนดอายุได้ประมาณ 3,000 B.C.

ฝั่งทะเลตะวันตก ด้านอ่าวเปอร์เซีย ทะเลอาระเบีย มีบริเวณปากแม่น้ำสินธุเป็นศูนย์กลาง มีการติดต่อของชาวเรือทะเลจากกลุ่มแม่น้ำสินธุและเมโสโปเตเมียตั้งแต่ 3,000 B.C. จากอ่าวเปอร์เซียนี้เองช่วงหน้าร้อน ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้จะส่งเรือออกจากฝั่ง เมื่อเข้าหน้าหนาว ลมมรสุมจากตะวันออกเฉียงเหนือจะพัดเรือสู่น่านน้ำอินเดีย แบบแผนของลมดังกล่าวเอื้อให้คนจากแถบเมโสโปเตเมียเดินทางผ่านอ่าวเปอร์เซียไปสู่มหาสมุทรอินเดียและเข้าสู่แผ่นดินอินเดีย เงื่อนไขการเดินทางเช่นนี้ทำให้อ่าวเปอร์เซียและฝั่งทะเลของอิหร่านกลายเป็นเส้นทางค้าสำคัญติดต่อกับมหาสมุทรอินเดียและฝั่งลุ่มน้ำสินธุ ช่วงเวลาที่เหมาะสำหรับเดินเรือคือเดือนสิงหาคม-ตุลาคม

ชาวอียิปต์มีบทบาทอย่างมากในการเปิดเส้นทางค้าทางทะเลกับชนทางอินเดีย ในสมัยพระนางฮัตเซปซุต (Hutsepshut 1,520–1,480 B.C.) ได้ส่งคณะเรือออกทะเลแดงและได้ซื้อเครื่องเทศอินเดียผ่านพ่อค้าอาหารับจากอาระเบีย แล้วบรรทุกเป็นคาราวานไปกลับระหว่างทะเลแดงกับแม่น้ำไนล์ ดังปรากฏหลักฐาน ณ กำแพงผนังที่ฝังศพของฮัตเซปซุตในหุบเขากษัตริย์

พัฒนาการของการเดินเรือจากเดิมที่แล่นเรือเลียบแนวชายฝั่ง เป็นการเดินเรือตัดตรงออกสู่ทะเลส่วนนอก (Sea-lanes) หรือทะเลเปิด จากฝั่งแอฟริกาในทะเลอาระเบียตัดตรงเข้าสู่ฝั่งมะละบาร์ ฝั่งทะเลด้านตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย ทำให้เส้นทางการติดต่อค้าขายได้ขยายตัวขึ้น ทำให้เกิดเมืองท่าที่สำคัญเพิ่มมาก

19. ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย, 158.

ขึ้นคือมุขีรีสและศรีลังกา ความรู้นี้รู้จักกันในหมู่ชาวอินเดียและเปอร์เซีย-อาหรับกรีกและเปอร์เซีย นับว่าเป็นอำนาจใหญ่ที่มีบทบาททางการค้าบนแผ่นดินอินเดียและมหาสมุทรอินเดียโดยตลอด รายงานระยะแรกซึ่งเรารู้เกี่ยวกับเอเชียและมหาสมุทรอินเดียนั้นมาจากนักเดินทางกรีก

ฝั่งทะเลตะวันออก ด้านอ่าวเบงกอล มีปากแม่น้ำคงคา กาลิงคะ ปากแม่น้ำไซฮาวารีและกฤษณา ฝั่งโคโรมันเดลและปากแม่น้ำซาเวรีและแม่น้ำไวไก (รัฐทมิฬนาฑูปัจจุบัน) ได้พบหลักฐานเกี่ยวกับการค้าและการแพร่ของพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ประมาณยุคพุทธกาลพุทธศาสนาได้แพร่จากอินเดียตะวันออกเฉียงฝั่งทะเลสู่อินเดียตอนใต้และศรีลังกา มีจารึกในพระพุทธศาสนากล่าวถึงความเกี่ยวพันระหว่างการทำบุญสร้างศาสนสถานในพุทธศาสนาของบรรดาคนจับปลาจากชุมชนชาวประมง เช่น ที่ถ้ำเลขที่ 8 นาสิก (Nasik)²⁰

วรรณกรรมภาษาทมิฬยุคสังกัม เช่น ศิลปาติการาม และมณีเมฆาลัย เป็นหลักฐานชัดเจนว่าชีวิต วัฒนธรรมและสังคมระดับเมืองตลอดจนการค้าในอินเดียฝ่ายใต้ สร้างความสัมพันธ์ให้เกิดขึ้นตั้งแต่ลุ่มแม่น้ำสินธุถึงอ่าวเบงกอล จากที่นี้พ่อค้าอินเดียได้นำสินค้าไปสู่ศรีลังกา สุวรรณทวีป สุวรรณภูมิ เมืองท่าขนาดใหญ่ที่สำคัญมักลงท้ายชื่อด้วยคำว่า “ปัญนะ” หรือ “ปัตตะนะ” “ปัญันัม” หรือ “ปุรัม” เช่น ซาเวรีปัญญินัม มามัลละปุรัม เป็นต้น

ในศิลปาติการาม กล่าวถึงเมืองซาเวรีปัญญินัมและหรือปุมปุหาร์ บริเวณแม่น้ำคาวารี (Kavari River อยู่ระหว่างอินเดียใต้กับประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน) ว่ามั่งคั่ง ร่ำรวย มีคาราวานนำสินค้ามาทั้งทางบกและทางน้ำ มีเกลาสีเรือจากทุกประเทศ เต็มไปหมด แสดงว่าเมืองท่าของโจฬะในยุคโบราณรับสินค้าจากต่างแดนมากมาย นอกเหนือจากอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

เอกสารชื่อปัญญินัปปาลิ (Pattinappali) ได้บรรยายถึงเมืองท่า ซาเวรีปัญญินัมตอนหนึ่งว่า อยู่ตรงปากแม่น้ำซึ่งน้ำโคลนบรรจบกับน้ำทะเล มีสินค้าเข้า-ออกหลาย

20. Pandulena Caves หรือ Pandavleni Caves หรือ Trirashmi Leni Caves ตามชื่อเขาที่ถ้ำนี้ตั้งอยู่ เป็นถ้ำในพระพุทธศาสนา มีอยู่ประมาณ 20 ถ้ำ อายุสองพันกว่าปี ตั้งอยู่ที่เมืองนาสิก รัฐมหาราษฏระ ประเทศอินเดีย

อย่าง ทั้งม้า พริกไทย อัญมณีและทองคำจากภูเขาทางเหนือ ไม้หอมจากภูเขาทางตะวันตก ไข่มุกจากทะเลใต้ ประการังในทะเลตะวันออก สินค้าอื่น ๆ จากลุ่มน้ำคงคา ผลผลิตจากแม่น้ำซาเวรี อาหารจากศรีลังกา ผลิตภัณฑ์จากพม่าและของหายากอื่นจากจีน ตามถนนเต็มไปด้วยผู้คน พุดจากกันได้หลายภาษา

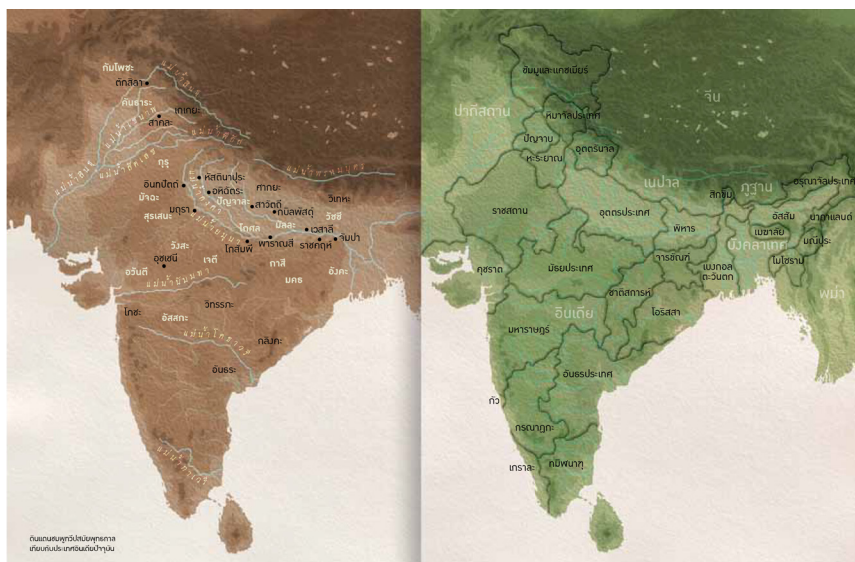
ที่เมืองซาเวรีปัญฉินมนี้ มีนักโบราณคดีขุดค้นหลายครั้ง ได้พบร่องรอยของสิ่งก่อสร้างและวัตถุสินค้าหลายอย่าง นับอายุได้ประมาณ 500–300 B.C. และยังพบสิ่งก่อสร้างรูปตัว U และส่วนขยายไกลออกไปจากฝั่งทะเลปัจจุบันประมาณ 5 ก.ม. สันนิษฐานว่าสิ่งก่อสร้างนี้อาจเป็นป้อมหรือสอุปทางพุทธศาสนา อีกทั้งยังพบวัตถุในวัฒนธรรมพุทธศาสนา เช่นพระพุทธรูปหิน พุทธบาททำด้วยดินเผา และเศียรพระ ซึ่งอาจเป็นพระอวโลกเตศวร²¹ เป็นต้น วัดหรือศาสนสถานกลายเป็นส่วนสำคัญของโครงสร้างทางกายภาพของเมือง จากจารึกโจฬะ พบว่าศาสนสถานได้รับการสนับสนุนจากทหารและผู้มีอำนาจในท้องถิ่น

สรุปเส้นทางการเดินเรือ มี 3 เส้นทาง ได้แก่ 1. เส้นทางตะวันออกเฉียงใต้ เลียบชายฝั่งอาระกันไปโดยตลอดสมัยต้นเมื่อจะไปสุวรรณภูมิมักใช้เส้นทางนี้ 2. ผ่านเข้าคาบสมุทรมลายูมุ่งตะวันออกไกล ข้ามอ่าวเบงกอล 3. จากตัมราลิตีข้างฝั่งทะเลของพวกกลิงค์เลียบฝั่งโครมันเดล ลงสู่คาบสมุทรมินเดียตอนใต้และต่อไปศรีลังกา

เส้นทางการค้าทางบกที่สำคัญในสมัยพุทธกาลน่าจะเป็นทางเกวียนขนานกับลำแม่น้ำคงคาเข้าสู่แคว้นปัญจาปไปยังเมืองตักศิลา จากนั้นจึงต่อไปยังเมืองต่าง ๆ ทางทิศตะวันตกและเอเชียกลาง อีกเส้นทางหนึ่งคือจากลุ่มแม่น้ำคงคาผ่านเมืองอุชเชนี แคว้นอวันตี ผ่านเข้าสู่แม่น้ำนาร์มาดา ไปสู่ฝั่งทะเลด้านทิศตะวันตก อีกเส้นทางหนึ่ง คือเดินทางลงใต้เข้าที่ราบสูงเดคข่าน²²

21. เป็นที่น่าสนใจว่าชื่อพระอวโลกเตศวรเกิดขึ้นในราว พ.ศ. 600–700 จึงอาจสันนิษฐานได้ว่าเมืองท่าแห่งนี้ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนามายาวนาน

22. สุริยา รัตนกุล, *อารยธรรมตะวันออก อารยธรรมอินเดีย*, 81.

ดินแดนมหานพท 16 แคว้นสมัยพุทธกาลเทียบกับประเทศอินเดียปัจจุบัน²³

2.3 อารยธรรมจีน

อารยธรรมจีน คือ อารยธรรมแถบลุ่มแม่น้ำฮวงโหหรือแม่น้ำเหลืองและอารยธรรมแถบลุ่มแม่น้ำแยงซี (5,000 B.C.) ประวัติศาสตร์ดั้งเดิมของชนชาติจีนนั้นสันนิษฐานว่าบรรพบุรุษอพยพมาจากบริเวณทะเลสาบแคสเปียนผ่านแม่น้ำโอซุส แต่นักประวัติศาสตร์บางท่านสันนิษฐานว่าอพยพมาจากลุ่มแม่น้ำยูเฟรติส อย่างไรก็ตามนักประวัติศาสตร์มีความเห็นว่าอารยธรรมลุ่มแม่น้ำเหลืองอาจได้รับอิทธิพลมาจากอารยธรรมตะวันออกกลาง ดินแดนเมโสโปเตเมีย จากหลักฐานที่เป็นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์บางอย่าง เช่น ในสมัยราชวงศ์เซี่ยะ (Xia Dynasty 2,200–1,760 B.C.) จีนเริ่มใช้ทองสัมฤทธิ์ ในขณะที่ตะวันออกกลางใช้มาตั้งแต่ 3,000 B.C. หรือการบที่ใช้พุทธวิธีดศึกษาในดินแดนตะวันตกและดินแดนตะวันออกของจีนนั้นมีระยะห่างกันเพียงประมาณ 200 ปี เท่านั้น แต่เนื่องจากยังไม่มีการขุดค้นทางโบราณคดี

23. พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *กาลานุกรม พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*, (กรุงเทพฯ: ผลิธีม, 2552), 6.

ในบริเวณโอเอซิสที่อยู่ระหว่างกลางจึงยังเป็นเพียงข้อสันนิษฐานจนกว่าจะพบหลักฐานยืนยันแน่นอน²⁴

ชาวเปอร์เซียเรียกจีนโบราณว่า “จีน” ซึ่งนักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากภาษาสันสกฤตที่ชาวอินเดียเรียกคนแถบนี้ว่า “ซิน่า (Cina)” โดยปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาภารตะ²⁵ (Mahabharata) ที่เรียกกลุ่มคนที่อยู่ทางทิศตะวันออกของอินเดียว่า “ซิน่า” เป็นคนเผ่ามีลักษณะผิวเหลือง และเรียกถิ่นที่อยู่ของคนเหล่านี้ว่า “เย่หลง (Yelang)” ตั้งอยู่ตรงบริเวณทิศตะวันตกของเมืองกุ้ยโจวในปัจจุบัน²⁶

2.3.1 อารยธรรมจีนในสมัยพุทธกาล

สมัยพุทธกาลตรงกับราชวงศ์โจว (Zhou Dynasty 1,046–256 B.C.) แต่ราชวงศ์โจวยังสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ยุค คือยุคราชวงศ์โจวตะวันออก (The Western Zhou Period 1,046–771 B.C.) ยุคชุนชิวสือได้ (Spring and Autumn Period 770–476 B.C.) ยุคจ้านกั๋วสือได้ (Warring States Period 475–221 B.C.) หากเทียบระยะเวลาแล้วยุคพุทธกาลจะอยู่ในช่วงยุคชุนชิวสือได้

ราชวงศ์โจวตะวันออกมีเมืองหลวงอยู่ที่เมืองเสียนหรือจ้งอานทางทิศตะวันตก จนกระทั่งปี 771 B.C. มีสงครามกับชนเผ่าเร่ร่อนต่าง ๆ เช่น พวกเตอร์ก พวกมองโกล พวกทิเบต ดังนั้นจึงได้ย้ายเมืองหลวงไปที่เมืองโลยางซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก และนับตั้งแต่ปี 500 B.C. เป็นต้นมาราชวงศ์โจวมีความเจริญรุ่งเรืองมากได้มีการนำผลผลิตด้านเกษตรกรรมและสินค้าต่าง ๆ ไปค้าขายยังดินแดนส่วนต่าง ๆ โดยใช้เส้นทางขนส่งทางถนนหรือเส้นทางขนส่งทางน้ำสายใหม่ ๆ การค้าจึงขยายตัวอย่างกว้างขวาง

24. Robert Temple, *The Genius of China: 3000 Years of Science, Discovery & Invention*, (London: Andre Deutsch, 2013).

25. นายยวาทะลาล เนห์รู นายกรัฐมนตรีคนแรกของอินเดียได้เขียนไว้ในหนังสือชื่อพบถิ่นอินเดีย (Discovery of India) ว่า “เป็นการยากที่จะกำหนดอายุของมหากาพย์มหาภารตะ.... มหากาพย์ทั้งสองเรื่องนี้คงจะได้รจนาขึ้นก่อนสมัยพุทธกาล” (สุริยา รัตนกุล, *อารยธรรมตะวันออก อารยธรรมอินเดีย*, 63.).

26. ดวงธิดา ราเมศวร์, จีน *อารยธรรมยิ่งใหญ่แต่โบราณแห่งตะวันออก*, (กรุงเทพฯ: อีรพงษ์การพิมพ์, 2544), 16.

ในยุคนี้มีนักปราชญ์ที่มีชื่อเสียงที่เกิดร่วมสมัยกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ขงฟู่จื่อ (Kung Fu Zi 551–479 B.C.) เกิดที่เมืองหลู่ในโจวตะวันออก เป็นนักศึกษาที่ได้เดินทางไปในเมืองจีนเกือบทุกแห่งและเขียนตำราขึ้นมากมาย อีกท่านหนึ่งคือ เหลาจื่อ (Lao Zi ~600–500 B.C.) ผู้ให้กำเนิดลัทธิเต๋า

2.3.2 การคมนาคมในดินแดนอารยธรรมจีน

ที่ฝั่งทะเลจีนใต้ การเดินเรืออาศัยลมมรสุมที่พัดขึ้นเหนือจากคาบสมุทรมาลายู ในช่วงฤดูร้อนและและพัดลงใต้ฤดูหนาว ทำให้เรือสามารถติดต่อกับเมืองท่าค้าขายต่าง ๆ ทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเมืองท่าของจีน-ญี่ปุ่นได้สะดวก

มีหลักฐานทางโบราณคดียืนยันความเก่าแก่ของการค้าบนเส้นทางน้ำมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่หลักฐานลายลักษณ์อักษรมักปรากฏในภายหลังจากนั้น เช่น เมืองในเครือข่ายการค้าของ ฟูนาน จามปา ทวารวดี ศรีวิชัย เป็นต้น โซลไฮม์มีความเห็นว่า ขาวน้ำรุ่นเก่าแก่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความคุ้นเคยกับฝั่งมหาสมุทรอินเดียด้านตะวันออกและอาจเป็นผู้นำอิทธิพลทางวัฒนธรรมของอินเดียไปสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้²⁷ ปรากฏบันทึกของชาวจีนเป็นหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้เมื่อประมาณ 300 B.C. ว่านักเดินเรือจากทะเลใต้ที่ชาวจีนเรียกว่า “คุน-หลุน” มีความรู้เกี่ยวกับการเดินเรือหลายอย่าง เช่น สายลม แสงดาว สีเมฆ สีน้ำ ขนาดคลื่น นกหลายชนิดที่คอยบอกทาง ฯลฯ ซึ่งความรู้อันซับซ้อนเหล่านี้ได้สั่งสมกันมาก่อนหน้านี้นี้หลายชั่วอายุคน ดังกล่าวแล้ว มีหลักฐานจากเอกสารภาษาอียิปต์และภาษาฮิบรู อายุประมาณ 1,000 B.C. กล่าวถึงอบเชย (Cinnamon) ซึ่งเป็นเครื่องเทศที่ปรากฏเป็นสินค้าระยะแรกสุด ถูกนำมาจากแอฟริกาซึ่งอบเชยเป็นคำที่มีรากศัพท์มาจากภาษามลายู-โปลินีเซียน และไม่ใช่วัตถุที่ปลูกในแอฟริกา นักวิชาการจึงสันนิษฐานว่านักเดินเรือผู้ใช้ภาษามลายูเก่าเป็นผู้นำอบเชยนี้จากฝั่งทะเลในน้ำน้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้-ทะเลจีนใต้ไปยังฝั่งตะวันออกของแอฟริกา มีความเป็นไปได้สูงว่าชนซึ่งพูดภาษามลายูเก่ามีความสามารถในการเดินเรือมาแต่อดีตกาล

27. ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย, 428.

ราชวงศ์โจวในสมัยพุทธกาล²⁸

2.4 บทวิเคราะห์

การเดินทางแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรมมีมาตั้งแต่ยุคประวัติศาสตร์ และเริ่มชัดเจนขึ้นเมื่อ 1,000 B.C. จนกระทั่งมาในยุคพุทธกาล คือ ประมาณ 500 B.C. การคมนาคมระหว่างอารยธรรมทั้งทางบกและทางเรือก็ถือเป็นเรื่องปกติกันแล้ว จากที่กล่าวมาในบทนี้สามารถวิเคราะห์เป็นประเด็นได้ดังนี้

2.4.1 เส้นทางคมนาคม

เส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางเรือมีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่เท่าที่มีหลักฐานแน่ชัดก็ประมาณ 5,000 B.C. โดยศึกษาจากโบราณวัตถุ จากจารึก อักษร ในสมัยก่อนการเดินทางนี้สะดวกกว่าการเดินทางทางบก²⁹ เพราะเดินทางได้รวดเร็วกว่าโดยอาศัยกระแสน้ำและแรงลม³⁰ อีกทั้งเมืองท่าที่เจริญก็มีอยู่ทั่วไปตามชายฝั่งทะเล ในขณะที่การเดินทางทางบกมีอุปสรรคสำคัญคือทะเลทรายที่กว้างใหญ่

28. Zhou dynasty, Online, https://en.wikipedia.org/wiki/Zhou_dynasty [1 March 2025].

29. เจริญ ไชยชนะ, ประวัติศาสตร์สากลสมัยโบราณ. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517), 200.

30. ชิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย, 156–157.

ไฟศาลและเทือกเขาสูง สำหรับเส้นทางการคมนาคมทางน้ำจะเป็นเส้นทางเลียบชายฝั่งไปเรื่อย ๆ ระหว่างฝั่งตะวันออกกับตะวันตกและเส้นทางที่ตัดเข้าทะเลลึก ส่วนเส้นทางการคมนาคมทางบกจะเป็นการเดินทางเป็นหมู่คณะใหญ่ เช่น กองทัพ คาราวานสินค้า เป็นต้น โดยใช้เส้นทางตามถนนที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อใช้งานต่าง ๆ เช่น เส้นทางเดินทัพ เส้นทางที่ใช้ติดต่อกันภายในอาณาจักร เป็นต้น

2.4.2 สาเหตุหลักในการคมนาคม

สาเหตุหลักของการเดินทางพอจะสรุปได้เป็น 4 ข้อใหญ่ คือ การอพยพ การสงคราม การค้า การศึกษา โดยสาเหตุเหล่านี้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามพัฒนาการของประชากรในพื้นที่ คือเมื่อในยุคเริ่มต้นผู้คนจะเดินทางอพยพไปยังดินแดนต่าง ๆ โดยอาจมีสาเหตุมาจากความแห้งแล้ง ภัยธรรมชาติหรือประชากรเพิ่มขึ้นทำให้พื้นที่อยู่อาศัยไม่เพียงพอ ต่อจากนั้นเมื่อแต่ละอาณาจักรหรือแต่ละชนเผ่าตั้งหลักแหล่งแน่นอนได้แล้วจึงเริ่มทำการขยายอาณาเขตออกไปด้วยการทำสงครามกับชนเผ่าหรืออาณาจักรอื่น ๆ เมื่ออาณาจักรใดอาณาจักรหนึ่งสามารถตั้งหลักเป็นปึกแผ่นได้แล้วจากนั้นจึงสร้างความมั่นคงให้กับอาณาจักรตนเองด้วยการส่งเสริมด้านเศรษฐกิจคือทำการค้าทั้งภายในและภายนอกอาณาจักร อาจกล่าวได้ว่าการทำสงครามเป็นการเปิดเส้นทางการค้าอีกวิธีหนึ่ง เมื่ออาณาจักรใดอาณาจักรหนึ่งเจริญจนมีการพัฒนาทางการศึกษาก็จะมีผู้คนเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ เพื่อเรียนรู้ศิลปวิทยาต่าง ๆ ของแต่ละอาณาจักร

2.4.3 ผลที่ตามมาจากการคมนาคม

จากการที่มีการคมนาคมระหว่างอาณาจักรต่าง ๆ ไม่ว่าจะด้วยสาเหตุใดก็ตามย่อมส่งผลตามมา คือ เกิดการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม เช่น ภาษา เทคโนโลยี ศาสนา ฯลฯ เช่น ภาษาต่าง ๆ ของอินเดียปัจจุบันจะมีพยัญชนะที่มีกำเนิดที่ฐานกรณัมปมเหงือก (retroflex) หรือฐานกะโหลก (cerebral consonants) ได้แก่ ฏ ฐ ฌ ฌ ฌ ซึ่งพยัญชนะเหล่านี้ไม่พบในภาษาตระกูลอินโด-ยูโรเปียนที่อื่นนอกประเทศอินเดีย การเกิดเสียงพยัญชนะฐานกรณัมใหม่ทั้งแถว ไม่ใช่เรื่องเล็กน้อย นักวิชาการจึงสันนิษฐานว่าชาวอารยันเมื่อทำลายอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุแล้วได้มีลูกกับหญิงพื้นเมือง เด็กที่ถูกเลี้ยงโดยแม่จึงพูดภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติกคล่อง เมื่อพูดกับพ่อ

อาจทำให้ความเสี่ยงภาษาตระกูลอินโด-ยูโรเปียนคลาดเคลื่อนไปบ้าง³¹ หรือตามเมืองท่าค้าขายที่เจริญก็จะมีผู้คนหลากหลายอาชีพ เช่น พ่อค้าหรือนักศึกษาจากประเทศต่าง ๆ มากมาย ได้ถ่ายทอดวัฒนธรรมต่าง ๆ แก่กันและกัน

3. การคมนาคมในประเทศอินเดียสมัยพุทธกาล

จากบทที่ผ่านมาทำให้ทราบว่าในสมัยพุทธกาลนั้นมีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรมอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอารยธรรมอินเดีย กับอารยธรรมแถบทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและอารยธรรมแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้มีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทอยู่มากมายเช่นกัน

3.1 หลักฐานการคมนาคมที่ปรากฏในคัมภีร์

ขอบเขตของอินเดียมีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า³² ทิศตะวันออกจรดมหาสาสนคร ซึ่งติดกับนิคมช็อกชังคละ ทิศตะวันออกเฉียงใต้จรดแม่น้ำชื่อว่า สาสดตี ทิศใต้จรดนิคมชื่อว่า เสตกณณิกะ ทิศตะวันตกจรดบ้านพราหมณ์ชื่ออุณะ ในทิศเหนือจรดภูเขาชื่ออุสริธชะ มีสัณฐานเหมือนตะโพก วัดโดยตรง บางแห่ง 80 โยชน์ บางแห่ง 100 โยชน์ บางแห่ง 200 โยชน์ แต่ตรงกลาง 300 โยชน์ วัดโดยรอบประมาณ 900 โยชน์.

มีหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่กล่าวถึงเมืองต่าง ๆ นอกอินเดียไว้มากมาย เช่น ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิทเทส³³ ว่า คุมพริฐ ตักโกลริฐ ตักกสิลริฐ กาลมุขริฐ มรณปารริฐ เวสุงคริฐ เวราปถริฐ ขวริฐ ตัมพลิงคริฐ วังกริฐ เอฬิวัทธนริฐ สุวรรณภูมิฐ สุวรรณภูมิฐ ตัมพปณณิฐ สุปปารริฐ ภรุกริฐ สุรัทธริฐ อังคณณริฐ คังคณณริฐ ปรมคังคณริฐ โยนริฐ ปินกริฐ อัลลสัณชริฐ มรูกันตารริฐ ซึ่งเมืองต่าง ๆ เหล่านี้บางเมืองเป็นที่ทราบกันดีว่าเป็นที่ใดบ้าง เช่น ตักกสิลริฐ หมายถึง

31. สุริยา รัตนกุล, *อารยธรรมตะวันออก อารยธรรมอินเดีย*, 37–38.

32. อรรถกถาวรรคที่ 4 สูตรที่ 2 เป็นต้น. อภ.เอกก.อ. 33/210 (ไทย.มมร.).

33. ติสสมเตตยสุตตนิทเทส, อดัตถนุสสุตตนิทเทส. ขุ.ม. 29/254/146, 29/810/395 (ไทย.สยามรัฐ).

เมืองตักกิสลาแคว้นคันธาระ โยนรัฐ หมายถึง เมืองของชาวโยนก³⁴ (ประเทศกรีกในปัจจุบัน) ตัมพปณิรัฐ หมายถึง เกาะศรีลังกาในปัจจุบัน

3.1.1 การคมนาคมทางบกในสมัยพุทธกาล

โดยปกติการเดินทางทางบกมักจะไปกันเป็นขบวนใหญ่คือ ทหารไปเป็นกองทัพ หรือพ่อค้าไปกันเป็นกองคาราวาน การเดินทางของพ่อค้าเกวียนมักจะไปกันเป็นหมู่ใหญ่ มีเกวียนประมาณ 500 เล่ม หรือบางทีก็เป็นกองคาราวาน 2 กองเดินทางไปด้วยกัน เช่นมีพ่อค้าเกวียนหมู่ใหญ่มีเกวียน 1,000 เล่ม โดยมีนายกองเกวียน 2 คน ดูแลเกวียนคนละ 500 เล่ม เดินทางไปด้วยกัน³⁵ หรือเรื่องเจ้าอังวะ³⁶บรรทุกสินค้าด้วยเกวียน 500 เล่ม และพราหมณ์คนหนึ่งก็บรรทุกสินค้าด้วยเกวียน 500 เล่มเช่นกัน ทั้งสองเดินทางไปค้าขายด้วยกันจากแคว้นมคธไปสู่แคว้นกัมโพชะ มีหลักฐานปรากฏอยู่หลายแห่งว่ามีพ่อค้าที่เดินทางไปไกลถึงในดินแดนที่เป็นทะเลทราย³⁷ เช่น มีพ่อค้าจากแคว้นมคธและอังคะเอาสินค้าบรรทุกเกวียน 1,000 เล่มเดินทางข้ามทะเลทรายไปค้าขายยังสินธุประเทศและโสวีระประเทศ แต่หลงทางกลางทะเลทราย แต่ได้อาศัยลูกน้องที่เป็นอุบาสกคนหนึ่งทำให้มีเทวดามาช่วยเหลือ³⁸ เป็นต้น

34. พวกเปอร์เซียเรียก Ionians คือ ไอโอเนียนกรีกว่า Yauna (เยานะ) ซึ่งเมื่อมาถึงชมพูทวีป เรียกเป็น “ยวนะ” บ้าง “โยนะ” บ้าง หรือเรียกชื่อถิ่นตามคำเรียกตัวคนเป็น “โยนก” แล้วใช้เรียกชาวกรีกทุกพวกสืบมา ระยะแรกมักหมายถึงชุมชนกรีกในเปอร์เซียตะวันออก ต่อมา หลัองเลกซานเดอร์ฯ พิชิตбакเตรีย (ประเทศอัฟกานิสถานในปัจจุบัน) ในปี 328 B.C. แล้ว มุ่งเอกรีกที่แคว้นбакเตรีย จนกระทั่งยุคท้าย ๆ กลายเป็นคำเรียกชาวต่างชาติพวกอื่นด้วย (พระพรหมคุณาภรณ์. *กาลานุกรมพระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*, 21.)

35. ปายาสีราชัญญสูตร. ที.ม. 10/319/253 (ไทย.สยามรัฐ).

36. อังคุรปเตวัตถุ. ขุ.เปต. 26/106/150 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาอังคุรปเตวัตถุ. ขุ.เปต.อ. 49/247–292 (ไทย.มมร).

37. อรรถกถาพรหมนิมิตตนิกสูตร. ม.ม.อ. 19/455–456 (ไทย.มมร), อรรถกถาพทสูตร. ส.ส.อ. 25/146 (ไทย.มมร).

38. เสริสสวิมาน. ขุ.วิ. 26/84/114–120 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาเสริสสวิมาน. ขุ.วิ.อ. 48/652–680 (ไทย.มมร).

ผู้จะเดินทางไกลตามลำพังก็จะอาศัยขบวนเหล่านี้เดินทางไปด้วย ดังมีเรื่อง ที่อุบาสกคนหนึ่งติดตามกองเกวียนสินค้าพวกหนึ่งที่จะเดินทางไปทางทิศตะวันตกจาก เมืองราชคฤห์³⁹ เพราะว่าการเดินทางไกลคนเดียวเป็นสิ่งที่อันตรายอย่างยิ่งเพราะ มีอุปสรรคใหญ่ คือ ภูเขาที่สูงชันและทะเลทรายที่ร้อนระอุ ดังมีเรื่องในคัมภีร์ว่ามีผู้ หยัญกับลูกน้อยเดินทางข้ามทะเลทรายแล้วพลัดกับกองเกวียนต้องอยู่กันตามลำพัง สุดท่ายทนความร้อนไม่ได้จึงตายทั้งคู่⁴⁰ หรือมีภิกษุรูปหนึ่งต้องการให้ภิกษุรูปหนึ่ง ตายจึงส่งไปยังทางกันดาร⁴¹ มีการอธิบายว่าทางกันดารหรือทะเลทรายบางแห่งกว้าง ถึง 100 โยชน์ทีเดียว⁴²

3.1.2 การคมนาคมทางเรือในสมัยพุทธกาล

ในคัมภีร์บาลีใช้ศัพท์เรียกทะเลว่า “สมุทฺท” ถ้าเป็นทะเลใหญ่หรือมหาสมุทร ใช้ คำว่า “มหาสมุทฺท” แสดงให้เห็นว่าในสมัยพุทธกาลมีการแบ่งแยกระหว่างทะเลกับ มหาสมุทรแล้ว มีการกล่าวถึงการเดินทางไกลโดยเรือหลายที่ เช่น ในเถรคาถามีกล่าว ว่า พ่อค้าย้อมแล่นเรือไปประเทศอื่นเพื่อหวังทรัพย์⁴³ ในกัณฐกสูตร⁴⁴ ที่ฉนิกาย กล่าว ถึงพ่อค้าเดินเรือทะเลนานกัณฐกสูตร (นกดูฝั่ง) ติดไปบนเรือด้วย นกชนิดนี้สำหรับออก มหาสมุทรเพื่อใช้นำทางหาฝั่ง นกชนิดนี้ชนชาติอื่นไม่รู้จัก ต้องซื้อจากพ่อค้าอินเดีย

ในชาดกมีหลักฐานเรื่องนี้ปรากฏหลายแห่ง เช่น ในสมุททวาณิชชาดก⁴⁵ ช่างไม้ 1,000 ครอบครัวต้องการหนีหนี้จึงต่อเรือแล้วหนีไป ได้แล่นข้ามมหาสมุทรไปจนถึง

39. โกชนวรรค. วิมหา. 2/495/444 (ไทย.สยามรัฐ).

40. อรรถกถาัชชขนิยสูตร. ส.ข.อ. 27/195 (ไทย.มมร.), ขันธวิภังคินเทส. อภิ.วิ.อ. 77/28 (ไทย.มมร).

41. ตติยปารชิกสิกขาบท. วิมหา. 1/219/322–323 (ไทย.สยามรัฐ).

42. อรรถกถาสัมมาทิฏฐิสูตร. ม.ม.อ. 17/576 (ไทย.มมร.), อรรถกถาปุตตมังสสูตร. ส.นิ.อ. 26/311 (ไทย.มมร).

43. อรรถกถาภาฬุทายีเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 52/331 (ไทย.มมร).

44. กัณฐกสูตร. ที.สี. 9/348/331 (ไทย.สยามรัฐ).

45. สมุททวาณิชชาดก. ขุ.ชา. 27/1625–1636/294–296 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาสมุททวาณิช ชาดก. ขุ.ชา.อ. 60/133–143 (ไทย.มมร).

เกาะแห่งหนึ่งในพาเวรุชาดก⁴⁶ กล่าวถึงพ่อค้าชาวพาราณสีเดินทางเรือสำราญไปบอกทางและนกลงไปขายยังพาเวรุรัฐซึ่งไม่มีทั้งกาและนกลง ในสุปปารกชาดก⁴⁷ มีพ่อค้าเดินทางเรือไปยังทะเล 6 แห่ง ได้แก่ ชูรมาลี อัคคิมาลี ทิมาลี กุสมาลี นพมาลี พลวามุขี ในหนังสือประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย ให้ความเห็นว่า ชูรมาลี หมายถึง อ่าวเปอร์เซีย และอัคคิมาลี หมายถึง ทะเลแดง⁴⁸

มีการกล่าวถึงแคว้นสุวรรณภูมิที่เป็นช่วงยุคพุทธกาลอยู่หลายแห่งทั้งในพระไตรปิฎก⁴⁹ เช่น ขุททกนิกาย มหานิทเทส และในอรรถกถา⁵⁰ เช่น อรรถกถา วินัยปิฎก มหาวีกังค์, อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต, ขุททกนิกาย ธรรมบท, ขุททกนิกาย อุทาน, ขุททกนิกาย เปตวัตถุ, ขุททกนิกาย ชาดก, ขุททกนิกาย อปทาน, ขุททกนิกาย จริยาปิฎก เป็นต้น

นอกจากนั้นได้มีการอธิบายถึงระยะทาง เวลาการเดินทางไป ของสถานที่ต่าง ๆ เช่น มีการอธิบายถึงการเดินทางไปแคว้นสุวรรณภูมิว่า ให้เรือแล่นไปด้วยลมพัดจะใช้เวลาเดินทาง 7 วัน 7 คืน⁵¹ หรืออธิบายว่าเมืองสาวัตถีห่างจากท่าสุปปารกะ 120 โยชน์ ซึ่งท่าสุปปารกะเป็นท่าที่พระพาหิยะเรือล่มแล้วไปติดเกาะอยู่⁵²

46. พาเวรุชาดก. ขุ.ชา. 27/654-657/152-153 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาพาเวรุรัฐชาดก. ขุ.ชา.อ. 58/642-646 (ไทย.มมร).

47. สุปปารกชาดก. ขุ.ชา. 27/1588-1600/289-291 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาสุปปารกชาดก. ขุ.ชา.อ. 60/97 (ไทย.มมร).

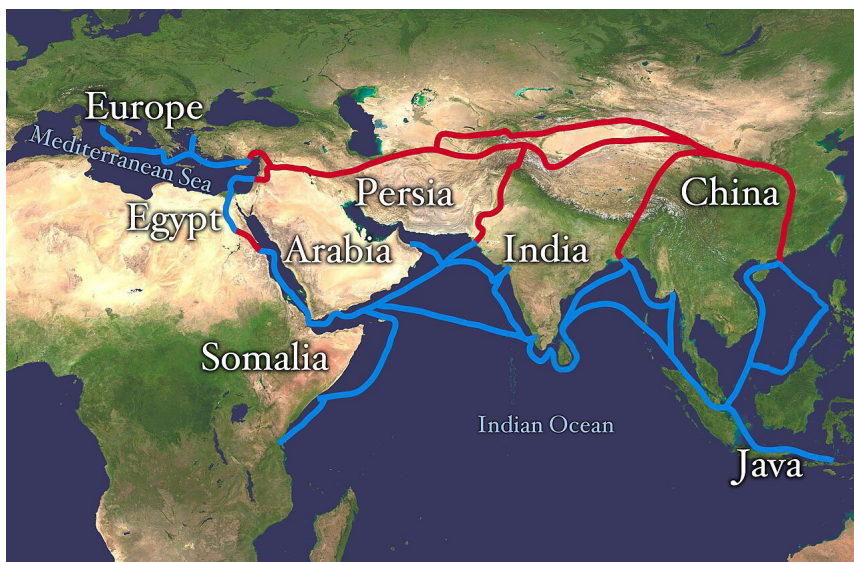
48. ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย, 161.

49. ติสสเมตเตยสุตตนิทเทส, อัตถกัณฐสุตตนิทเทส. ขุ.ม. 29/254/146, 29/810/395 (ไทย.สยามรัฐ).

50. อรรถกถานาวาภิรทนิทเทสที่ 8. วิ.ม.อ. 4/436 (ไทย.มมร), อรรถกถาวรรคที่ 4 สูตรที่ 8. อรรถกถาวรรคที่ 4 สูตรที่ 1. อ.อ.เอก.อ. 32/432, 33/209 (ไทย.มมร), เรื่องนางลูกสุกร. ขุ.ธ.อ. 43/287-288 (ไทย.มมร), อรรถกถาพาหิยสูตร. ขุ.อ.อ. 44/129 (ไทย.มมร), อรรถกถาชาลลาลิยะเปตวัตถุ, อรรถกถาปาฏลีปัตตเปตวัตถุ. ขุ.เปต.อ. 49/96, 49/573 (ไทย.มมร), อรรถกถาสุสันนิชาดก. ขุ.ชา.ปญจ.อ. 58/788 (ไทย.มมร), อรรถกถาสังฆพราหมชาดก. ขุ.ชา.ทสก.อ. 59/803 (ไทย.มมร), มหาชนกชาดก. ขุ.ชา.ม.อ. 63/99, 63/114 (ไทย.มมร), อรรถกถาพาหิยเถราปทาน. ขุ.อป.อ. 72/283 (ไทย.มมร), อรรถกถาสังฆพราหมณจริยา. ขุ.จริยา.อ. 74/57-58 (ไทย.มมร).

51. อรรถกถาวรรคที่ 4 สูตรที่ 2 เป็นต้น. อ.อ.เอก.อ. 33/209 (ไทย.มมร).

52. อรรถกถาพาหิยสูตร. ขุ.อ.อ. 44/140 (ไทย.มมร).

เส้นทางสายไหมทางบกและทางน้ำ⁵³

3.2 การเสด็จไปเผยแผ่ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การเสด็จโปรดสรรพสัตว์ของพระพุทธเจ้า⁵⁴ มีกล่าวในคัมภีร์ว่าทรงอนุเคราะห์โลกโดยจำพรรษา 4 เดือน จาริกโปรดสัตว์ 8 เดือน มีบันทึกในอรรถกถา⁵⁵ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเดินทางไปโปรดสาวกดังนี้ เดินทางไปโปรดมหากัสสปะ 3 คาวุต เดินทางไปโปรดอาฬวกยักษ์ 30 โยชน์ เดินทางไปโปรดอังกูลิมาล 30 โยชน์ เดินทางไปโปรดปุกกุสะติ 45 โยชน์ เดินทางไปโปรดพระมหากัปปินะ 120 โยชน์ เดินทางไปโปรดพระธนิยะ 700 โยชน์⁵⁶ เดินทางไปโปรดติสสสามเณร 120 โยชน์กับอีก 3 คาวุต

53. เส้นทางสายไหม, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Silk_route.jpg [1 มีนาคม 2568].

54. อรรถกถารถวินีสูตร. ม.ญ.อ. 18/377-378 (ไทย.มมร).

55. อรรถกถาอัมพภูตสูตร. ที.สี.อ. 11/526 (ไทย.มมร), อรรถกถารถวินีสูตร. ม.ญ.อ. 18/375 (ไทย.มมร), อรรถกถาเสลสูตร. ขุ.ส.อ. 47/527 (ไทย.มมร).

56. บางแห่งว่า ขทิวณียเถระ, อรรถกถารถวินีสูตร. ม.ญ.อ. 18/375 (ไทย.มมร).

เรื่องพระเจ้าปุกกุสาตี เป็นพระราชชาติเมืองตักกสิลาเดินทางมาที่กรุงราชคฤห์ ซึ่งอยู่ห่างกัน 192 โยชน์ (3,072 กม.) ซึ่งเป็นพระราชชาติที่เป็นเพื่อนแต่ไม่เคยเห็นหน้ากันกับพระเจ้าพิมพิสาร พระพุทธเจ้าเดินทางมาจากเมืองสววัตถิสู่กรุงราชคฤห์ เป็นระยะทาง 45 โยชน์เพื่อเทศนาจนบรรลุเป็นพระอรหันต์บนชั้นพรหมในที่สุด⁵⁷

เรื่องพระเจ้านมทากัปินะ แห่งเมืองกุกกุฏาดีนคร ในปัจฉิมประเทศ⁵⁸ และพระนางอโนชาแห่งสาคลนครในมัทธรัฐ พบเห็นพ่อค้า 500 คน มีร่างกายอ่อนเพลียจากการเดินทางไกล เพราะเดินทางมาจากเมืองสววัตถิ ซึ่งห่างออกไป 120 โยชน์⁵⁹ (1,920 กม.) จึงถามถึงกษัตริย์และศาสนาของเมืองสววัตถิ เมื่อทราบข่าวของพระพุทธเจ้า พระองค์พร้อมด้วยอำมาตย์ 1,000 คนจึงเดินทางข้ามแม่น้ำ 3 สายได้แก่ อารวปัจจัยานที นิลาวหานที และจันทภาคานที เมื่อพบพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วจึงออกบวช⁶⁰ พระพุทธเจ้าเคยตรัสถึงลักษณะของพระมหากัปินะว่า เป็นผู้ชาวโปรง จมูกโด่ง⁶¹ ซึ่งเป็นลักษณะของชาวยุโรปเพราะฉะนั้นเมืองกุกกุฏาดีนครจึงน่าจะเป็นเมืองที่อยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองสววัตถิ

เรื่องพระธนิยะที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดไกลถึง 700 โยชน์ (11,200 กม.) มิได้ปรากฏในคัมภีร์ว่าคือเมืองใด แต่หากเทียบระยะทางในปัจจุบันนับว่าไกลมากถ้าจุดศูนย์กลางอยู่ที่เมืองสววัตถิระยะทางจะครอบคลุมทั่วทั้งทวีปเอเชีย ยุโรป แอฟริกา ในปัจจุบัน

57. อรรถกถาปายาสีราชัญญสูตร. ที.ม.อ. 14/402 (ไทย.มมร.), อรรถกถาธาตวิภังคสูตร. ม.อ.อ. 23/347-380 (ไทย.มมร).

58. ตรีนีน่าจะหมายถึงประเทศที่อยู่ไกลออกไป มิได้หมายถึงประเทศที่ชื่อว่า ปัจฉิมตะ

59. บางแห่งว่า 200 โยชน์, อรรถกถาหมากัปินเถราปทาน. ขุ.อป.อ. 72/242 (ไทย.มมร).

60. อรรถกถากัปินสูตร. ส.นิ.อ. 26/784-789 (ไทย.มมร.), เรื่องพระมหากัปินเถระ. ขุ.ธ.อ. 41/303-309 (ไทย.มมร.), อรรถก. 32/483-490 (ไทย.มมร.), ขุ.เถร. 52/349-360 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาหมากัปินเถราปทาน. ขุ.อป.อ. 72/240-254 (ไทย.มมร).

61. กัปินสูตร. ส.นิ. 16/723/286 (ไทย.สยามรัฐ).

เรื่องพระปุลณเถระ⁶² นายปุลณะกับน้องชายเป็นพ่อค้าที่ทำสุปปรากะในแคว้นสุนาปรัตน์ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองสาวัตถี 300 โยชน์ (4,800 ก.ม.) ทั้งสองสลับกันออกค้าขาย วันหนึ่งนายปุลณะนำเกวียน 500 เล่มมาถึงเมืองสาวัตถี ได้ฟังธรรมเกิดความเลื่อมใสแล้วออกบวชจากนั้นกลับบ้านเดิมแล้วปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ ทำบิณฑบาตและสตรียาละประมาณ 500 คนให้เลื่อมใสแสดงตนเป็นอุบาสกและอุบาสิกา ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงเสด็จไปโปรด 7 วันจนมีผู้บรรลุธรรมมากมายในเรื่องนี้ได้มีประวัติพระอรหันต์เถระองค์หนึ่งชื่ออิสิตินนเถระ⁶³ ได้อยู่ที่สุนาปรัตน์ขบถและอยู่ในเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าไปโปรดด้วยจึงเลื่อมใสออกบวชและบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในเวลาต่อมา

เรื่องพระพาหิย ทารุจิริยะ⁶⁴ ท่านเกิดที่พาหิยรัฐ ภารุจันนคร ขึ้นเรือไปค้าขายที่สุวรรณภูมิแต่เรือแล่นไปได้ 2-3 วันก็อัปปางระหว่างทาง จึงลอยคอ 7 วันมาขึ้นฝั่งที่ทำสุปปรากะ ต่อมาเทวดามาเตือนให้ไปฟังธรรมกับพระศาสดาที่เมืองสาวัตถีที่อยู่ทางเหนือ⁶⁵ 120 โยชน์ ท่านจึงเดินทางจากทำสุปปรากะโดยพักระหว่างทางเพียง 1 คืนด้วยอำนาจของเทวดาบางแห่งว่าด้วยอำนาจของพระพุทธเจ้า

เรื่องสัมพหุลิกษุ พระพุทธเจ้าทรงเปล่งพระรัศมีแก่ภิกษุ 900 รูปที่เป็นสัททวิหาริกของพระโสมณะภูฏิกณณะ ที่ปฏิบัติธรรมอยู่ที่กรุงมคธในวันตีขบถซึ่งห่าง

62. ปุณโณวาทสูตร. ม.อ. 14/754-765/363-366 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาปุณโณวาทสูตร. ม.อ.อ. 23/442-449 (ไทย.มมร.), ปุณณเถรคาถา. ขุ.เถร. 26/207/225 (ไทย.สยามรัฐ), ปุณณสูตร. ส.สพ. 18/112-117/59-63 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาปุณณสูตร. ส.สพ.อ. 28/122-131 (ไทย.มมร.), อรรถกถาปุณณเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 50/349-352 (ไทย.มมร.).

63. อิสิตินนเถรคาถา. ขุ.เถร. 26/291/252 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาอิสิตินนเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 51/164-167 (ไทย.มมร.).

64. เอตทัคคบาลี. อ.อ.เอกก. 20/149/25 (ไทย.สยามรัฐ), พาหิยสูตร. ขุ.อ. 25/47-50/57-60 (ไทย.สยามรัฐ), พาหิยเถราปทาน. ขุ.อป. 33/126/134-137 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาวรรคที่ 4 สูตรที่ 8. อ.อ.เอกก.อ. 32/431-435 (ไทย.มมร.), เรื่องพระทารุจิริยะ. ขุ.ธ.อ. 41/425-433 (ไทย.มมร.), อรรถกถาพาหิยสูตร. ขุ.อ.อ. 44/129-160 (ไทย.มมร.), อรรถกถาพาหิยเถราปทาน. ขุ.อป.อ. 72/281-291 (ไทย.มมร.).

65. บางแห่งว่า อุตตเรสุ ท่านกล่าวหมายเอาด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือจากทำสุปปรากะ. (อรรถกถาพาหิยสูตร. ขุ.อ.อ. 44/137 (ไทย.มมร.).)

จากกรุงสวตถิลงไปทางใต้ 120 โยชน์ จนพระภิกษุทั้ง 900 รูปบรรลุลุทธิธรรมเป็นพระอรหันต์⁶⁶

เรื่องพ่อค้า 2 คน⁶⁷มีพ่อค้าอยู่ที่อุกกถนบพ⁶⁸ ชื่อตปุสสะและภัลลิกะ⁶⁹ เป็นพ่อค้าเกวียน 500 เล่มเดินทางพบพระพุทธเจ้าฟังธรรมแล้วเลื่อมใสประกาศตนเป็นอุบาสก ได้นำพระเศศธาตุ 8 เส้นกลับไปแล้วสร้างพระเจดีย์บรรจุพระเศศธาตุในเมืองของตนเองด้วย

ในอรรถกถากล่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จไปเกาะลังกา (เกาะตัมปปณณิ) 3 ครั้ง ครั้งแรกมาองค์เดียวเพื่อทรมานยักษ์ ครั้งที่สองมาองค์เดียวเพื่อโปรดพญานาค ครั้งที่สามมาพร้อมภิกษุ 500 รูปประทับนั่งเข้านิโรธ ณ ที่ตั้งมหาเจดีย์ ที่ตั้งภูปารามเจดีย์ ที่ประดิษฐานต้นมหาโพธิ์ ที่ตั้งมุตังคณเจดีย์ ที่ตั้งทิวาปีเจดีย์ และที่ตั้งกัลยาณียเจดีย์⁷⁰

3.3 หลักฐานเกี่ยวกับเหล่าสาวกที่มีปรากฏในคัมภีร์

พระพุทธศาสนาเผยแผ่ออกไปยังพื้นที่ห่างไกลออกไปหรือบางครั้งออกไปนอกอินเดีย สาเหตุหนึ่งมาจากการที่มีพระภิกษุหรืออุบาสกอุบาสิกาได้เดินทางติดตามไปกับขบวนเดินทางต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้นดังมีหลักฐานที่ปรากฏ เช่น ภิกษุรูปหนึ่งเมื่อจวนถึงวันเข้าพรรษา ใคร่จะเดินทางไปกับพวกเกวียน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้จำ

66. เรื่องสัมพัทลภิกษุ. ขุ.ธ.อ. 43/369-383 (ไทย.มมร).

67. มหาขันธกะ. วิ.ม. 4/6/8 (ไทย.สยามรัฐ), เอตทัคคบาลี. อ.ง.เอกก. 20/151/26 (ไทย.สยามรัฐ), ภัลลียเถรคาถา. ขุ.เถร. 26/144/205 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาราชยตนกถา. วิ.ม.อ. 6/26-29 (ไทย.มมร), อรรถกถาวรรคที่ 6 สูตรที่ 1. อ.ง.เอกก.อ. 33/57-59 (ไทย.มมร), อรรถกถาภัลลียเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 50/96-100 (ไทย.มมร), อรรถกถापินณกชาดก. ขุ.ชา.เอก.อ. 55/129-130 (ไทย.มมร), อรรถกถาพุทธาปทาน. ขุ.อป.อ. 70/158-159 (ไทย.มมร), อรรถกถาโคตมพุทธวงศ์. ขุ.พุทธ.อ. 73/727-728 (ไทย.มมร).

68. บางแห่งว่า อสิตัญชนคร (อรรถกถาวรรคที่ 6 สูตรที่ 1. อ.ง.เอกก.อ. 33/57 (ไทย.มมร).)

69. บางแห่งว่า ภัลลิสะ, ภัลลียเถรคาถา. ขุ.เถร. 26/144/206 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาภัลลียเถรคาถา. ขุ.เถร.อ. 50/96-100 (ไทย.มมร).

70. ประวัติเกาะลังกาเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า. วิ.ม.หา.อ. 1/149 (ไทย.มมร).

พรรษาในหมู่พวกเกวียนได้⁷¹ หรือพระภิกษุที่เดินทางไปปักกองทัพนจนถึงสนามรบ⁷² พระภิกษุไปกองทัพเพื่อเยี่ยมญาติ⁷³ บางครั้งก็มีทหารผู้เลื่อมใสในพระศาสนาเมื่อจะไปออกรบก็ได้นำผ้าไตรจีวรมาถวายพระภิกษุสงฆ์ก่อนออกรบก็มี⁷⁴

เรื่องที่พระภิกษุอาศัยเดินทางไกลไปกับพ่อค้าเกวียนทั้งหลายนั้นถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในสมัยนั้น เช่น มีหลักฐานในธรรมบทว่า มีพ่อค้านั้นบรรพทุกเกวียน 500 เล่มแล้วให้เผด็จแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “เราจะไปอยู่ที่ซื้อโน้นเพื่อค้าขาย พระผู้เป็นเจ้าเหล่าใดประสงค์จะไปสุที่นั่น ขอนิมนต์พระผู้เป็นเจ้าเหล่านั้นจงออกไป จักไม่ลำบากด้วยภิกษาในหนทาง” ภิกษุ 500 รูปฟังคำนั้นแล้ว ได้เดินทางไปกับพ่อค้านั้น⁷⁵ หรือบางครั้งมีผู้ที่ต้องการไปปักกองคาราวานของพ่อค้าเพื่อเดินทางไกลข้ามทางกันดาร คือ ทะเลทราย จึงปลอมตัวเป็นพระภิกษุแล้วไป เพราะพ่อค้าเกวียนมักพานักบวชทั้งหลายไปด้วยเสมอ⁷⁶

พระภิกษุที่อยู่ในที่ห่างไกลพอออกพรรษาแล้วก็มาเฝ้าพระพุทธเจ้า มีเรื่องว่ามีภิกษุ 16 รูปออกพรรษาแล้วต้องการเฝ้าพระพุทธเจ้า เดินทางไกลในฤดูร้อนระหว่างทางกันดารที่ไม่มีน้ำ⁷⁷ ซึ่งในคัมภีร์อธิบายว่าทางกันดารที่ไม่มีน้ำ ไม่มีอาหาร หมายถึง ทะเลทราย⁷⁸

ในวินัยปิฎก มีกล่าวถึงเรื่องการเดินทางโดยเรือไว้หลายแห่ง เช่น กล่าวถึงการเดินทางโดยเรือว่า “อนึ่ง ภิกษุใดชักชวนกันแล้ว โดยสารเรือลำเดียวกับภิกษุณีขึ้นน้ำไปก็ดี ล่องน้ำไปก็ดี เป็นปาจิตตีย์.” ในอรรถกถามีการอธิบายถึงการออกจาก

71. วัสสุปนายิกขันธกะ. วิ.ม. 4/217/249 (ไทย.สยามรัฐ).

72. อเจลกวรรค. วิ.ม.หา. 2/571/503 (ไทย.สยามรัฐ).

73. อเจลกวรรค. วิ.ม.หา. 2/563/500 (ไทย.สยามรัฐ).

74. ปัตตวรรค. วิ.ม.หา. 2/161/173 (ไทย.สยามรัฐ).

75. เรื่องมหาธนาณิชา. ขุ.ธ.อ. 42/32 (ไทย.มมร).

76. อรรถกถาเถยสังวาสกถา. วิ.ม.อ. 6/315 (ไทย.มมร).

77. อรรถกถาปฐมนาวาวิมาน. ขุ.วิ.อ. 48/65 (ไทย.มมร).

78. เสริสสกวิมาน. ขุ.วิ. 26/84/114 (ไทย.สยามรัฐ), อรรถกถาเสริสกวิมาน. ขุ.วิ.อ. 48/657 (ไทย.มมร).

ท่ามหาดิษฐ์ สู้ท่าตามพลิตติ หรือสู้ท่าสุวรรณภูมิ⁷⁹ หรือกล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อจวนถึงวันเข้าพรรษา ใครจะเดินทางไปกับเรือ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรานุญาตให้จำพรรษาในเรือได้⁸⁰ ในเรื่องนี้อรรถกถายกความว่าบางครั้งต้องอยู่ในเรือที่เดินทางข้ามทะเลนานกว่า 3 เดือนก็มี⁸¹

นอกจากนี้ในพระวินัยเรื่องการบวชได้กล่าวถึงผู้คนที่มาจากต่างประเทศว่า สำหรับชาวต่างประเทศที่มาบวชไม่จำเป็นต้องกลับไปขอพ่อแม่แต่ให้ผูกใจไว้ว่าครั้งบวชแล้วจะกลับไปบอกกล่าวทีหลัง⁸² ในเรื่องนี้อาจเป็นได้ว่าชาวต่างประเทศเดินเข้ามาสู่อินเดียด้วยสาเหตุใด ๆ ก็ตามเมื่อพบพระพุทธศาสนาจึงเลื่อมใสแล้วออกบวช

3.4 บทวิเคราะห์

3.4.1 การคมนาคมในอินเดียในสมัยพุทธกาล

ยุคพุทธกาลอินเดียมีการติดต่อกับแคว้นต่าง ๆ ภายนอกแล้วด้วยสาเหตุต่าง ๆ เช่น การสงคราม การค้าขาย การศึกษา เช่น ในสมัยพระเจ้าดาริอุสของเปอร์เซียได้ทำสงครามขยายดินแดนมาถึงแถบลุ่มแม่น้ำสินธุคือบริเวณแคว้นกัมโพชะและแคว้นคันธาระ หรือศูนย์กลางการศึกษา สมัยก่อนอยู่ที่เมืองตักกสิลาถูกลุบลุดรที่ต้องการศึกษาก็มักจะไปที่เมืองนี้ เช่น หมอชีวกโกมารภัจจ์ เป็นต้น

3.4.2 รูปแบบการคมนาคม

การเดินทางไปยังดินแดนที่ห่างไกล ถ้าไปทางบกก็มักจะไปกันเป็นหมู่คณะใหญ่ เช่น ทหารไปกันเป็นกองทัพ พ่อค้าไปกันเป็นกองคาราวาน อุปสรรคที่สำคัญคือ ทะเลทรายและเทือกเขาสูง ถ้าไปทางเรือก็จะเป็นเรือลำใหญ่ที่บรรทุกคนได้ 300–500 คน เป็นอย่างน้อย อุปสรรค คือ มรสุมในมหาสมุทร

79. อรรถกถานาวาภิรทสิกขาบทที่ 8. วิ.ม.อ. 4/436 (ไทย.มมร).

80. วัสสุปนียกขันธกะ. วิ.ม. 4/217/249 (ไทย.สยามรัฐ).

81. อรรถกถาอันตรายเป็นเหตุหลักไป. วิ.ม.อ. 6/564 (ไทย.มมร).

82. อรรถกถาราทุสวัตถุกลา. วิ.ม.อ. 6/298 (ไทย.มมร).

3.4.3 การเผยแผ่นอกอินเดีย

การเผยแผ่พระพุทธศาสนานอกอินเดียในสมัยพุทธกาล การค้าขายเข้ามามีบทบาทในเรื่องนี้อย่างมาก โดยเหล่าสาวกที่ออกเดินทางไปเผยแผ่ยังที่ต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลจะเดินทางติดตามไปกับขบวนคาราวานหรือเรือของพ่อค้า ซึ่งถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในสมัยนั้น และในพระพุทธศาสนาก็มีพ่อค้าหลายท่านได้ประกาศตนเป็นอุบาสก เช่น เมณฑกเศรษฐี อนุตตบดินทิกเศรษฐี เป็นต้น หรือบางครั้งก็มีชาวต่างชาติเข้ามาทำการค้าเมื่อล่องเรือในพระพุทธศาสนาก็ออกบวช จากนั้นก็กลับไปเผยแผ่หรือปฏิบัติสมณกิจที่ประเทศของตนเอง

4. การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลผ่านเส้นทางคมนาคม

4.1 ความสัมพันธ์กันของหลักฐานในอดีตกับหลักฐานในคัมภีร์

4.1.1 ระยะเวลาการเดินทาง

ในคัมภีร์มีกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่าการเดินทางในทะเลทรายนั้นกองคาราวานจะเดินทางตอนกลางคืนโดยอาศัยดวงดาว ส่วนเวลากลางวันจะพักผ่อน มีกล่าวในคัมภีร์ว่าพระพุทธเจ้าพร้อมเหล่าสาวกสามารถเดินทางบนเส้นทางกันดารได้ประมาณวันละ 1–2 โยชน์⁸³ ส่วนการเดินทางในทะเลจะอาศัยแรงลมและเดินทางได้ทั้งกลางวันและกลางคืน วันละ 100 โยชน์⁸⁴

การเดินทางทางเรือมีการบันทึกไว้ในหลายที่แสดงถึงการเดินทางต่างสถานที่ต่างเวลากัน เช่น ชาวฟินิเซียที่เดินทางรอบทวีปแอฟริกาและกลับมาถึงอียิปต์ใช้เวลาเดินทาง 3 ปี

ในสมัยกรีกมีบันทึกการเล่นเรือไปอินเดีย คือ เริ่มต้นจากเมืองท่าโอซีลีส์ (Ocelis ท่าเรือแห่งหนึ่งในทะเลแดง) ใช้เวลาเดินทาง 40 วันไปกับลม “อีปาลุส” ก็จะถึงเมืองท่าแห่งแรกในอินเดียคือ มูซีริส⁸⁵

83. อรรถกถาปัลลณกชาดก. พุ.ชา.เอก.อ. 55/161 (ไทย.มมร.).

84. อรรถกถาวรรคที่ 4 สูตรที่ 1. อ.อ.เอกก.อ. 33/209 (ไทย.มมร.).

85. ชิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย, 153.

การเดินทางของพระภิกษุฟาเหียน (Fa Xien 337–442 C.E.) ขากลับท่านเดินทางจากเกาะสิงหลระหว่างทางเจอลมพายุตลอดทั้งวันทั้งคืน จนกระทั่ง 13 วันก็มาถึงเกาะแห่งหนึ่ง จากนั้นเดินทางท่านกลางลมพายุอีก 90 วันกว่า มาถึงชาวทวีป จากนั้นแล่นเรือไปกวางเจาไปได้ 70 วันก็ยังไม่ถึง (ปกติใช้เวลาไม่เกิน 50 วัน) จึงเปลี่ยนเส้นทาง เดินเรือมาได้ 12 วันจนถึง ชายฝั่งของมณฑลจิง-กวง (มณฑลซานตงในปัจจุบัน)⁸⁶

มีการสรุปการเดินทางของสมณอึ้งจิง (635–713 C.E.) ว่า ท่านออกจากเมืองกังต้งถึงศรีวิชัย ใช้เวลา 20 วัน จากนั้นไปเมืองเคดะห์ (บริเวณรอยต่อระหว่างประเทศไทยกับมาเลเซียในปัจจุบัน) จากเคดะห์ไปหมู่เกาะนิโคบาร์ ใช้เวลา 10 วัน แล้วก็เดินทางอีก 15 วันถึงตัมราลิปติ (บริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา) ส่วนขากลับท่านลงเรือที่ตัมราลิปติมาถึงเมืองเคดะห์ ใช้เวลา 2 เดือน จากนั้นต่อเรือเดินทางมาถึงมลายู ใช้เวลา 1 เดือน แล้วเดินทางถึงกวางตุ้ง ใช้เวลาอีก 1 เดือน⁸⁷

จากตัวอย่างที่ยกมานี้จะเห็นได้ว่าระยะทางกับระยะเวลาการเดินทางใกล้เคียงกันถึงแม้ว่าเหตุการณ์จะขึ้นต่างยุคกันเป็น 100 ปี เพราะการเดินทางโดยเรืออาศัยกระแสลมและกระแสน้ำเป็นหลัก ทำให้ถึงแม้ว่ากาลเวลาจะผ่านนานเท่าไร ถ้ากระแสลมและกระแสน้ำเอื้อต่อการเดินทาง ระยะเวลาการเดินทางก็จะไม่ต่างกันมากนัก เพราะฉะนั้นเรื่องที่มิปรากฏในวินัยปิฎกว่าบางครั้งพระภิกษุที่ต้องเดินทางไกล ๆ จำเป็นต้องจำพรรษาอยู่ในเรือ พอจะคำนวณระยะทางได้ว่า จากเมืองท่าลุ่มแม่น้ำสินธุ ถ้าไปทางทิศตะวันตกก็สามารถไปถึงทะเลแดงได้ หรือจากเมืองท่าที่ลุ่มแม่น้ำคงคา (ท่าตามลิปติ) ถ้าไปทางทิศตะวันออก ก็สามารถไปถึงแคว้นสุวรรณภูมิได้ หรือถ้าเรือตัดเข้าเขตทะเลลึกก็สามารถไปถึงหมู่เกาะสุมาตราได้ ถ้าลงใต้ก็สามารถไปถึงเกาะสิงหลได้

86. พระภิกษุฟาเหียน, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุฟาเหียน, แปลโดย พระยาสุรินทรภายย์ (จันทร์ ดุงคสวัสดิ์), (กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหาเมฆาภววิทยาลัย, 2506), 208–216.

87. ธิตา สาระยา, ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย, 169–170.

4.1.2 การเผยแผ่โดยการบวช

ในสมัยพุทธกาลการติดต่อค้าขายระหว่างประเทศมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ จากการขยายดินแดนของอาณาจักรเปอร์เซียซึ่งเป็นการสำรวจเส้นทางการค้าใหม่ ๆ ไปด้วย การคมนาคมก็มีพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ เช่น ทางบกได้มีสร้างทางหลวงขึ้นเพื่อการเดินทางในอาณาจักร ทางทะเลมีการค้นพบการเดินเรือสู่เขตทะเลเล็ก เช่น ปรากฏในเรื่องมหาชนก กล่าวถึงการเดินเรือซึ่งไม่เห็นฝั่งอยู่ในสายตาซึ่งมีนัยถึงการเดินเรือออกสู่น่านน้ำทะเลนอก ไม่ได้เลียบชายฝั่งดังก่อน ทำให้มีชาวต่างชาติที่มาทำการค้าขายแล้วได้มีโอกาสฟังธรรม เมื่อเลื่อมใสแล้วออกบวช ออกบวชแล้วก็กลับไปเผยแผ่ประเทศตัวเอง เช่น พระปุลณเถระ หรือพ่อค้า 2 คนซื้อตปุสสะและภัลลิกะ ซึ่งมีท่านหนึ่งได้ออกบวชแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ และเรื่องนี้มีปรากฏในวินัยที่เกี่ยวกับการบวชว่า ถ้าชาวต่างชาติที่อยู่แคว้นไกล ๆ ประสงค์จะบวชยังไม่ต้องขออนุญาตพ่อแม่ แต่บวชแล้วค่อยกลับไปบอกที่บ้านก็ได้

4.2 หลักฐานทางพระพุทธศาสนาพุทธกาลนอกอินเดีย

4.2.1 พระพุทธศาสนาในประเทศไทย

มีหลักฐานปรากฏในจารึก “กเบื่องจาร” ที่ดอนโตนด จ.เพชรบุรี กล่าวว่า พระปุลณเถระที่ปรากฏในคัมภีร์เป็นชาวเมืองปราณหรือพราน (อาณาเขตถึง จ.ประจวบคีรีขันธ์ จ.ชุมพร จ.เพชรบุรี ประเทศไทยในปัจจุบัน)⁸⁸ และครั้งเมื่อพระศาสดากับพระอรหันต์สาวก 500 รูป มาแสดงธรรมโปรดที่นี่ (ในคัมภีร์ว่า สุนาปรันตะ) เป็นเวลา 7 วัน สถานที่ท่านเคยแสดงธรรมได้ปรากฏพุทธฉาย หลังจากนั้นก็ได้มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นทับพุทธฉายนั้น ปัจจุบันที่แห่งนี้คือ ถ้ำฤๅษีเขาภู วัดเขาภู ตำบลเจดีย์หัก อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ซึ่งสมัยที่พระปุลณเถระมีชีวิตอยู่ก็ได้อาศัยที่ถ้ำแห่งนี้จนปรินิพพาน ได้ฐานพระพุทธรูปองค์นี้ได้มีจารึกว่า “บุญวร ฤๅษี ฐิ คุรุสมาธิ คุปุต” แปลว่า “ชื่อ บุญพระฤๅษี คุ่มครองสมาธิ ณ เขาภู” พุทธวัสสะ 44 คำว่าพุทธวัสสะคือพรรษาที่ 44 นับจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้ ซึ่งเป็นปีที่พระปุลณเถระปรินิพพานนั่นเอง

88. พระราชกวี (อ่ำ ธมฺมทตฺโต), พุทธศาสนสุวัฒนภูมิปกรณ์, (ม.ป.ท., 2535), 389–407.

ข้อความที่จารึกในกเบื้องจารยังมีจารึกถึงกษัตริย์เมืองสุวรรณภูมิในยุคนั้นคือ พระเจ้าทับไทยทอง ซึ่งเป็นผู้ถวายไม้แก่นจันทร์แด่พระเจ้าปเสนทิโกศลและต่อมาก็ได้ถวายไม้แก่นจันทร์กับพระเจ้าวิทูทกะซึ่งพระเจ้าวิทูทกะก็นำไม้นี้ไปแกะเป็นพระพุทธรูปไม้แก่นจันทร์ที่เหมือนกันอีก 2 องค์และมอบเป็นบรรณาการแก่พระทับไทยทองตั้งตำนานพระพุทธรูปแก่นจันทร์ในสุวรรณภูมิที่มาในซีกาลมาลีปกรณ์และสังคีตยวงศ์ ดังจะได้กล่าวต่อไปในเรื่องพระพุทธรูป นอกจากนี้พระเจ้าทับไทยทองยังได้เคยเสด็จไปยังดินแดนอินเดียและฟังธรรมกับพระพุทธเจ้า ภายหลังพระปุลณเถระก็ได้จัดบันทึกอวาทที่พระพุทธเจ้าทรงเสด็จมาโปรดที่สุนาปรันตะ ธรรมเทศนาที่แสดงแก่พระเจ้าทับไทยทอง เหตุการณ์และเรื่องราวต่าง ๆ ในดินแดนแถบนี้ลงในกเบื้องจาร

เรื่องราวที่จารึกในกเบื้องจารนี้มีความสัมพันธ์กับหลักฐานในคัมภีร์และจารึกอื่น ๆ ถ้าเหตุการณ์เป็นไปตามจารึก “กเบื้องจาร” นั้นแสดงว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยในปัจจุบันตั้งแต่สมัยพุทธกาลแล้ว

4.2.2 พุทธศาสนาที่ประเทศศรีลังกา

เรื่องของพระเจ้าเสด็จมาที่เกาะลังกาที่มีปรากฏในอรรถกถาพระวินัยนันทานพุทธโฆษาจารย์อาจจะนำมาจากคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งเป็นพงศาวดารที่สืบต่อกันมาอย่างยาวนานตั้งแต่สมัยพระเจ้าวิชัย พ.ศ. 1 เป็นต้นมา ในคัมภีร์มหาวงศ์กล่าวเรื่องนี้ไว้ว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมาที่เกาะลังกา 3 ครั้ง ได้แก่ ครั้งแรกหลังจากตรัสรู้ 9 เดือน เสด็จมาที่วนอุทยานช่อมหานาคเพื่อปราบพวักยัฆ์ ครั้งที่สองในพรรษาที่ 5 เสด็จมาเพื่อโปรดพยานาคลูกและหลาน ครั้งที่สามเสด็จมาพร้อมกับเหล่าสาวกเพื่อโปรดพวักยัฆ์และนาค⁸⁹ นอกจากหลักฐานทางคัมภีร์แล้วยังมีหลักฐานอื่น ๆ เช่น รอยพระพุทธบาทเขาสุเมณภูฏ (สิริปาทะ) เทือกเขาอดัมส์พีค หมู่บ้านเดลเฮาส์ เมืองฮัตตัน เป็นต้น

ประเทศศรีลังกายู่ใกล้บริเวณแม่น้ำคาวารี (Kavari River) ซึ่งเป็นเมืองท่าค้าขายที่สำคัญในอดีตเพราะเป็นรอยต่อระหว่างประเทศอินเดียและประเทศศรีลังกา

89. พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต, *คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค 1*, (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553), 1–13.

ยังเป็นจุดเชื่อมระหว่างมหาสมุทรอินเดียตะวันตกและตะวันออกอีกด้วย จึงเป็นเส้นทางระหว่างทางลุ่มแม่น้ำที่สำคัญ 2 จุด ได้แก่ลุ่มแม่น้ำสินธุทางฝั่งอินเดียตะวันตก และลุ่มแม่น้ำคงคา (ท่าตามลิปตี ในสมัยพุทธกาล) ทางฝั่งอินเดียตะวันออก จึงไม่น่าแปลกใจถ้าจะมีภิกษุหรือพ่อค้าที่นับถือพุทธศาสนาจากประเทศศรีลังกา⁹⁰ หรือมีพ่อค้าจากศรีลังกาจากที่เมืองสวาตีแล้วได้ฟังธรรมเทศนา

4.2.3 พระพุทธศาสนาในประเทศพม่า

เรื่องเจดีย์ชเวดากอง จากเรื่องในตำนานกล่าวว่า เมืองย่างกุ้งในอดีตคือเมืองอสิตันชนะหรือโอกะละ มีพ่อค้า 2 คนชื่อว่า ตมุสสะและภัลลิกา เดินทางไปค้าขายยังอินเดีย ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้รับพระเทศนา 8 เส้น เมื่อเดินทางกลับ พระราชาแห่งอเชตตะได้ขอแบ่งไป 2 เส้น พระยานาคขอไป 2 เส้น เมื่อกลับมาถึง พระเจ้าโอกะลับได้ทำพิธีต้อนรับพระเกศาธาตุ ได้เลือกสถานที่บนเขาเสนคุดตะระนอกประตูเมืองอสิตันชนะเป็นที่สำหรับสร้างพระเจดีย์ เมื่อขุดลงไปก็ได้พบพระบรมโกศเจดีย์ของพระอดีตพุทธเจ้า 3 พระองค์ คือ ไม้ธารพระกร ภาชนะสำหรับใส่ น้ำ และสบง วัตถุเหล่านี้ได้ถูกบรรจุไว้ในเจดีย์พร้อมกับพระเกศาธาตุ แต่ก่อนบรรจุก็พบว่าพระเกศาธาตุกลับมามี 8 เส้นดังเดิม เป็นพระเจดีย์สร้างด้วยอิฐมีความสูง 9 เมตร หลังจากนั้นเป็นต้นมาก็ได้มีการก่อสร้างเพิ่มเติมพระเจดีย์ตลอดมา ปัจจุบันพระเจดีย์ชเวดากองมีความสูงประมาณ 109 เมตร⁹⁰

เรื่องพระเจดีย์ชเวมอดอหรือพระมูเตา ตำนานกล่าวว่าพ่อค้า 2 คนได้สร้างเจดีย์นี้ขึ้นเพื่อบรรจุพระเกศาธาตุที่พระพุทธเจ้าประทานให้แก่ตน ต่อมาภิกษุต่าง ๆ ก็ได้สร้างเสริมเจดีย์นี้เรื่อยมา ปัจจุบันพระเจดีย์มูเตาสูง 125 เมตร เป็นเจดีย์องค์หนึ่งที่มีผู้นับถือมากที่สุดในประเทศพม่า

เรื่องตำนานของเจดีย์ชเวดากองนี้ไปพ้องกับเรื่องพ่อค้า 2 คนที่ซื้อตปัสสะและภัลลิกะ จากเมืองโอกะละ ถ้าดูจากตำแหน่งที่ตั้งของพระเจดีย์ชเวดากองและพระ

90. Shwedagon Pagoda Board of Trustees, *Shwedagon Pagoda*, Online, www.shwedagonpagoda.com. [1 March 2025]., สุภัททภิกษุ ดิศกุล, สันติ เล็กสุขุม, *เที่ยวดวงเจดีย์ ที่พม่าประเทศ ทางประวัติศาสตร์และศิลปะและวัฒนธรรม*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), 33–35.

เจดีย์มูเตาซึ่งอยู่ห่างกัน ประมาณ 63 ก.ม. จะเห็นว่าบริเวณนี้เป็นเส้นทางการค้าพหุดี คืออยู่บริเวณปากกลุ่มแม่น้ำซึ่งเป็นเมืองท่าสำหรับติดต่อค้าขายทางทะเลและทางบก

4.2.4 เรื่องพระพุทธรูป

บันทึกของพระภิกษุฟาเหียนตอนไปที่เขตวันมหาวิหาร กล่าวว่า เมื่อพระพุทธรเจ้าเสด็จไปโปรดพุทธมารดา 90 วัน พระเจ้าประเสนชิต (พระเจ้าประเสนทิโกศล) มีความปรารถนาจะได้เห็นพระพุทธรองค์เสมอ จึงให้สร้างพระพุทธรูปนิมาแทนพระพุทธรเจ้าขึ้นองค์หนึ่งแกะสลักด้วยไม้โคศรีชะจันทร์⁹¹และประดิษฐานไว้ตรงที่พระพุทธรเจ้าทรงประทับเสมอ ๆ ภายหลังเมื่อพระพุทธรเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วพระพุทธรูปนิมานี้ก็ถูกประดิษฐานไว้ที่วัดพระเชตะวันมหาวิหารนั่นเองและเรียกพระพุทธรูปองค์นี้ว่าพระพุทธรูปนิมาไม้จันทร์หอม⁹²

พระภิกษุเสวียนจั่งกล่าวถึงเรื่องนี้ 2 แห่ง คือที่แคว้นโกสัมพี พระราชวังเก่ามีวิหารใหญ่ ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปจำหลักด้วยไม้จันทร์องค์หนึ่งมีฉัตรศิลาแขวนห้อยอยู่ พระเจ้าอุเทนให้สร้างไว้เมื่อครั้งที่พระพุทธรเจ้าเสด็จไปโปรดพุทธมารดา⁹³ และอีกครั้งเมื่อไปถึงเขตวันมหาวิหาร กล่าวว่า ตัวเรือนและห้องหับต่าง ๆ ทรุดโทรมมากแล้ว เหลือแต่ฐานปรักหักพัง ที่ยังเหลือแข็งแรงคงทนอยู่เพียงสิ่งเดียวคือห้องที่ก่อด้วยอิฐมีพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ภายใน ซึ่งพระเจ้าประเสนชิตราชาทรงได้ข่าวว่าพระเจ้าอุเทนราชาทรงจำหลักพระพุทธรูปด้วยไม้จันทร์ พระองค์จึงทรงสร้างพระปฏิมาองค์นี้ขึ้น⁹⁴

ในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ แต่งโดยพระรัตนปัญญาเถระ เมื่อ พ.ศ. 2060 และหนังสือสังคิตยวงศ์ แต่งโดยสมเด็จพระวันรัตน์ (แก้ว) เมื่อ พ.ศ. 2332 มีกล่าวถึงเรื่อง

91. ไม้โคศรีชะจันทร์เป็นไม้ชนิดเดียวกับที่ทำไม้ธรรพะกรของพระพุทธรเจ้า ฟาเหียนไปพบสถานที่ประดิษฐานไม้ธรรพะกรนี้ ซึ่งผู้สร้างวิหารขึ้นไว้เพื่อทำสักการบูชาด้วย (พระภิกษุฟาเหียน, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุฟาเหียน, 65.)

92. พระภิกษุฟาเหียน, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุฟาเหียน, 101-103.

93. พระภิกษุเสวียนจั่ง, ถังช้างจั่ง จดหมายเหตุการเดินทางสู่ดินแดนตะวันตกของมหाराชวงศ์ถัง, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), 215-216.

94. พระภิกษุเสวียนจั่ง, ถังช้างจั่ง จดหมายเหตุการเดินทางสู่ดินแดนตะวันตกของมหाराชวงศ์ถัง, 225.

พระพุทธรูปไม้แก่นจันทน์นี้โดยย่อว่า⁹⁵ เมื่อพระเจ้าประเสนทิโกศลสวรรคตแล้ว พระเจ้าวิฑูทกะก็ครองราชแทน จากนั้นกษัตริย์จากสุวรรณภูมิได้มอบไม้แก่นจันทน์มาให้พระเจ้าวิฑูทกะจึงได้นำไม้แก่นจันทน์มาแกะเป็นพระพุทธรูปอีกให้เหมือนองค์เดิมแล้วให้ทูตเลือกนำกลับไปองค์หนึ่ง กษัตริย์ในสุวรรณภูมิได้บูชาพระพุทธรูปไม้แก่นจันทน์นี้เรื่อยมา จนช่วงหลังได้ถูกย้ายไปประดิษฐานยังเมืองต่าง ๆ เรื่อยมา จนกระทั่งปี พ.ศ. 2065 พระพุทธรูปแก่นจันทน์ได้มาสู่เมืองนันทพิล (วัดมหาโพธาราม หรือวัดเจดีย์เจ็ดยอด จ.เชียงใหม่ ในปัจจุบัน)

ตามหลักฐานที่กล่าวมายังมีความสับสนอยู่เล็กน้อย จากการค้นคว้าจากหลักฐานอื่นเพิ่มเติมทำให้พอจะสรุปเรื่องการสร้างพุทธรูปทั้ง 3 ครั้งได้ว่า ครั้งแรกเมื่อพรรษาที่ 7 โดยพระเจ้าอุเทนแห่งแคว้นโกสัมพี ครั้งที่ 2 เมื่อ 7 ปีก่อนพุทธปรินิพพาน โดยพระเจ้าประเสนทิโกศลแห่งเมืองสาวัตถี ครั้งที่ 3 โดยพระเจ้าวิฑูทกะสมัยครองราชย์แล้ว ทำมอบให้แก่กษัตริย์แคว้นสุวรรณภูมิ

ทัศนคติเกี่ยวกับเรื่องพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ ตามหลักฐานในคัมภีร์มิได้กล่าวถึงเรื่องการสร้างพุทธรูปเอาไว้โดยตรง แต่มักกล่าวถึงเรื่องที่ใกล้เคียงบ้าง เช่น เมื่อศาสนาเสื่อมแล้วพระธาตุทั้งหลายจากที่ต่าง ๆ จะมาประชุมรวมกันที่มหาโพธิ์มณฑสถานแล้วรวมเป็นพระพุทธรูปแสดงพุทธสรีระประทับนั่งขัดสมาธิ จากนั้นจะแสดงยมกปาฏิหาริย์ ลำดับนั้นเตโชธาตุลุกโผลงขึ้นทำพระธาตุให้สิ้นไป⁹⁶ นิมิต्तบุจฉา หมายถึงพระพุทธเจ้าในรมิตพระพุทธรูป แล้วให้พุทธนิมิตนั้นตรัสถามปัญหาแล้วพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงวิสัชนา⁹⁷ ต่อทำที่ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในเรื่องการบูชาพระองค์ ท่านสรรเสริญเหล่าสาวกผู้เลื่อมใสบูชาสิ่งที่เนื่องด้วยพระองค์ เช่น พระเกศธาตุที่มอบให้แก่อุปาคำตปุสสะและภัลลิกะ รอยพุทธบาท รอยพุทธฉาย ต้นศรีมหาโพธิ เป็นต้น หรือเครื่องบริขารของพระองค์ เช่น บาตร ไตรจีวร ไม้ธารพระกร เป็นต้น กล่าวโดย

95. พระรัตนปัญญาเถระ, *ชินกาลมาลีปกรณ์*, (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540), 354–356., สมเด็จพระวันรัตน์ (แก้ว), *สังคีตยวงศ์*, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2521), 357–362.

96. อรรถกถาพุทธปมาทาทิวรรคที่ 10. อ.เอกก.อ. 32/171–172 (ไทย.มมร).

97. ตวภูทกสูตรนทเทส. ขุ.ม. 29/700/322 (ไทย.สยามรัฐ).

สรุปคือสิ่งใดที่เนื่องด้วยพระองค์ที่ทำให้เหล่าสาวกเห็นแล้วตรึงระลึกถึงพระพุทธคุณได้ พระองค์ล้วนกล่าวสรรเสริญทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นการสร้างพุทธรูปคงมิใช่เรื่องต้องห้ามในพระพุทธศาสนาอย่างแน่นอน และหากว่าในสมัยพุทธกาลจะมีการสร้างพุทธรูปหรือเกิดเหตุการณ์ตามตำนานพุทธรูปไม้แก่นจันทร์ขึ้นก็มิใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใด

4.2.5 รอยพระบาท

เรื่องรอยพระบาทมีปรากฏในคัมภีร์อยู่หลายแห่ง กล่าวว่ารอยพระบาทที่พระพุทธเจ้าทรงอธิฐานไว้แล้วไม่ว่าใครหรือสิ่งใดก็ไม่สามารถลบออกได้⁹⁸ ในคัมภีร์มีปรากฏหลักฐานว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงรอยพระบาทไว้หลายที่ เช่น ตอนเสด็จไปโปรดพราหมณ์บิดามารดาของนางมาคันทียา เป็นต้น

พระภิกษุพาเหียน ได้บันทึกไว้ว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่อินเดียภาคเหนือพระองค์ได้เสด็จมาถึงนครแห่งนี้ (อาณาเขตวุ-จัง) ได้ทรงเหยียบรอยพระบาทบดเปื้อนขี้ลงไว้ในที่แห่งหนึ่ง รอยพระบาทนี้ยังคงมีปรากฏอยู่และถือกันว่าเป็นรอยพระบาทอันแท้จริงจนตราប់เท้าทุกวันนี้⁹⁹

มีผู้รวบรวมหลักฐานเกี่ยวกับรอยพระบาทไว้ว่า ปัจจุบันพบรอยพระบาทแล้วทั้งสิ้น 638 แห่ง (สำรวจเมื่อ พ.ศ. 2536–2555) ในหลายประเทศ เช่น ประเทศไทย ลาว จีน (อาฟวี) เวียดนาม กัมพูชา พม่า ศรีลังกา เป็นต้น¹⁰⁰ ในบรรดารอยพระบาทเหล่านี้จะยกตัวอย่างแห่งหนึ่ง ที่วัดเขาชะโงก (วัดพระพุทธฉาย) รร.นายร้อย จ.ป.ร. จ.นครนายก เป็นที่มีภาพพุทธฉายและมีรอยพระบาทคู่ กลางฝ่าพระบาทเป็นรูปจักรแก้ว มีการสร้างมณฑปครอบรอยพระบาทคู่แห่งนี้ไว้และประดิษฐานดวงแก้วมณีโชติรสไว้ที่ยอดมณฑปแห่งนี้ด้วย เป็นต้น ซึ่งถ้าเรื่องในคัมภีร์เป็นจริงนั้นหมายความว่าประเทศที่มีรอยพระบาทของจริงย่อมเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จมา ในบรรดารอยพระบาทหลายร้อยแห่งเหล่านี้คงมีสิ่งที่นักวิชาการสนใจอย่างน้อย

98. เรื่องพระนางสามาวดี. ขุ.ธ.อ. 40/203 (ไทย.มมร).

99. พระภิกษุพาเหียน, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณจักร ของ พระภิกษุพาเหียน, 45–46.

100. ทีมงานเว็บตามรอยพระพุทธบาท, ตามรอยพระพุทธบาท, ออนไลน์, www.tamroiphrabuddhabat.com/home.php, [1 มีนาคม 2568].

2 ประการ ได้แก่ 1. รอยพระพุทธรูปเหล่านี้ไม่ได้เป็นของจริงทั้งหมด 2. คงไม่มีนักวิชาการหรือผู้เชี่ยวชาญท่านใดกล้าตัดสินใจลงไปอย่างเด็ดขาดว่ารอยพระพุทธรูปเหล่านี้เป็นของปลอมทั้งหมด

4.2.6 พระพุทธราย

เรื่องพุทธรายมีปรากฏในบันทึกของพระภิกษุฟาเหียน ว่าทางทิศใต้ของเมืองหลวงเฮ-โล (เมืองหิมาละยาในปัจจุบัน) ครึ่งโยชน์ มีถ้ำหินอยู่ภายในเนินใหญ่ของเขา หันหน้าลงทางตะวันตกเฉียงใต้ ในถ้ำแห่งนี้พระพุทธรูปองค์ได้ทรงฉายพระฉายาไว้ หากยืนแลดูอยู่ในระยะห่างกว่า 10 ก้าว จะได้เห็นเหมือนพระพุทธรูปอันแท้จริง¹⁰¹

ในประเทศไทยเองก็มีรอยพุทธรายอยู่หลายที่ เช่น วัดเขาชะง็อก (วัดพระพุทธราย) รร.นายร้อย จ.ป.ร. จ.นครนายก วัดพระพุทธราย อ.เมืองสระบุรี จ.สระบุรี เป็นต้น ส่วนพุทธรายที่มาในเรื่องของพระปณณเถระนั้นได้ถูกแกะเป็นพุทธรูปขึ้นตามรอยพุทธรายดังที่กล่าวมาแล้ว นี่ก็เป็นหลักฐานอีกอย่างหนึ่งที่ต้องศึกษาวิจัยว่า ร่องรอยเหล่านี้เป็นรอยพุทธรายจริงหรือเกิดขึ้นมาได้อย่างไร

4.3 บทวิเคราะห์

4.3.1 ความสัมพันธ์กันของหลักฐาน

ปัญหาในการศึกษาหลักฐานทางพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง คือ ชื่อเรียกสถานที่ ถึงแม้จะเป็นสถานที่เดียวกันแต่จะเรียกชื่อต่างกันในแต่ละประเทศ หรือแม้แต่ประเทศเดียวกันในอดีตเรียกชื่อหนึ่งแต่ต่อมาก็เรียกอีกชื่อหนึ่งได้เช่นกัน เช่น ชื่อในคัมภีร์ว่าตามพปณนิทวิป หมายถึง ประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน หรือ สุวรรณภูมิ หมายถึงพื้นที่แถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หรือสุวรรณทวีป หมายถึง เกาะสุมาตรา เป็นต้น ด้วยเหตุนี้เมื่อศึกษาหลักฐานจากแหล่งต่าง ๆ จึงต้องมีการศึกษาเปรียบเทียบกัน ซึ่งก็มีทั้งส่วนที่มีความชัดเจนแน่นอนเข้ากันได้ และส่วนที่ไม่ชัดเจนยังต้องหาหลักฐานเพิ่มเพื่อการศึกษาวิจัยต่อไป

101. พระภิกษุฟาเหียน, จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุฟาเหียน, 66.

การศึกษาในเรื่องการเผยแผ่พระพุทธศาสนานอกอินเดียพบว่าหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ กับหลักฐานที่พบเจอในที่ต่าง ๆ มีความแตกต่างกันในประเด็นข้างต้นที่กล่าวมาแล้ว แต่ถ้ามีข้อมูลที่มากพอก็สามารถระบุความสัมพันธ์กันของหลักฐานแต่ละชิ้นได้ แต่ถึงอย่างนั้นก็พบว่ายังมีอีกหลายประเด็นที่ยังไม่สามารถสรุปออกไปได้ เช่น ชื่อเมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์มหานิทเทส ยังไม่สามารถสรุปได้ว่าเป็นสถานที่ไหนในปัจจุบัน หรือแม้แต่เส้นทางการเผยแผ่ทั้ง 9 สายของพระเจ้าอโศกที่มีชื่อสถานที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ อาจเป็นที่รู้จักกันดีในสมัยนั้นแต่เมื่อผ่านมากกว่า 2,000 ปี ความคุ้นเคยเหล่านี้ก็ค่อย ๆ เลือนหายไป จนปัจจุบันก็ยังเป็นที่ถกเถียงกันว่าเส้นทางทั้ง 9 สายหมายถึงสถานที่ใดในปัจจุบันกันแน่

หลักฐานที่ยกตัวอย่างมานี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันของหลักฐานจากแหล่งต่าง ๆ แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังเป็นเพียงส่วนน้อยเท่านั้นยังมีหลักฐานอีกเป็นจำนวนมากที่รอการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมเพื่อรอข้อสรุปที่แน่ชัด

4.3.2 ช่องว่างของช่วงเวลา

แต่ละยุคสมัยในแต่ละท้องที่มีวัฒนธรรมประเพณีที่แตกต่างกัน เหตุการณ์ที่ถือเป็นเรื่องปกติในอดีต อาจเป็นเรื่องที่เหลือเชื่อในยุคปัจจุบันก็ได้ เราจะเห็นได้ว่าในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีการกล่าวถึงเรื่องเหตุอัศจรรย์อยู่เนืองนิตย์ ซึ่งเกินวิสัยของคนในปัจจุบันที่จะยอมรับได้ ทำให้เมื่อศึกษาถึงหลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์จะทำให้มองข้อมูลที่ถ่ายทอดจากอดีตด้วยสายตาคนยุคปัจจุบัน สิ่งที่เกิดขึ้นตามมา คือ ความมีอคติ โดยเฉพาะโมหะคติ คือมองไปด้วยความไม่รู้ หากเราจะตัดเอาเหตุอัศจรรย์ที่จารึกในคัมภีร์ออกทั้งหมด คัมภีร์ทางพุทธศาสนาก็ดูเหมือนจะขาดเอกภาพไปโดยทันที

ในความเป็นจริงแล้วยังมีความรู้อีกมากที่วิทยาศาสตร์เอื้อมไปไม่ถึง โทมัส ฮัลวเอดิสัน เคยกล่าวไว้ว่า “เรายังไม่รู้ถึงเศษหนึ่งส่วนล้าน ของหนึ่งเปอร์เซ็นต์ของสิ่งที่มีอยู่บนโลก” หมายความว่าปัจจุบันมนุษย์มีความรู้ทางวิทยาศาสตร์น้อยมากเมื่อเทียบกับความรู้ที่มีอยู่ทั้งหมด แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นพระสัพพัญญู คือรู้ทุกสรรพสิ่งทั้งหมด เพราะฉะนั้นการศึกษาเรื่องราวจากหลักฐานทั้งหมดจึงต้องอาศัยการวางความเชื่อดั้งเดิมของตนเองแล้วศึกษาความรู้ต่าง ๆ ด้วยความเป็นภววิสัย

5. บทสรุป

จากท่าทีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่มีได้มีวงจำกัดอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนพราหมณ์ที่จำกัดการศึกษาคัมภีร์หรือคำสอนเฉพาะในหมู่พราหมณ์เท่านั้น เพราะฉะนั้นการที่พระพุทธศาสนาจะเผยแผ่ไปยังดินแดนต่าง ๆ นอกอินเดียจึงเป็นสิ่งที่อยู่ในวิสัย การศึกษาจากหลักฐานที่รวบรวมได้ เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ จารึก คัมภีร์ กระทั่งบันทึกที่เป็นตำนานประจำท้องถิ่น ล้วนเป็นไปในทิศทางเดียวกัน คือ สนับสนุนแนวความคิดที่ว่าพระพุทธศาสนาได้ขยายออกไปยังดินแดนต่าง ๆ นอกอินเดียตั้งแต่ครั้งสมัยพุทธกาล

การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรม จากการศึกษาพบว่า มีหลักฐานบ่งชี้ให้เห็นว่าการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างอารยธรรมมีมาตั้งแต่หลายพันปีก่อนคริสต์ศักราช ด้วยสาเหตุหลายอย่างต่างวาระกัน ตั้งแต่การอพยพ การสงคราม การค้าขาย การศึกษา เป็นต้น

หลักฐานการเผยแผ่ที่ปรากฏในคัมภีร์ ในสมัยพุทธกาลมีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์ที่แสดงถึงการเดินทางไปเผยแผ่ยังที่ต่าง ๆ อยู่หลายแห่ง รวมทั้งปรากฏชื่อเรียกสถานที่อีกหลายแห่งที่อยู่นอกอินเดีย แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกเผยแผ่ไปนอกอินเดียด้วยวิธีการต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยพุทธกาล

ความสัมพันธ์กันระหว่างหลักฐานต่าง ๆ จากการศึกษาเรื่องการเผยแผ่พระพุทธศาสนาออกอินเดียในสมัยพุทธกาล โดยค้นคว้าจากหลักฐานทางโบราณสถาน โบราณวัตถุ จารึก คัมภีร์ วัฒนธรรมท้องถิ่น ตำนาน ฯลฯ ถึงแม้ว่าหลักฐานเหล่านี้มีน้ำหนักความน่าเชื่อถือมากน้อยต่างกัน แต่การแสดงคำตอบมีความสัมพันธ์และสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกันที่จะแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกเผยแผ่ไปนอกอินเดียตั้งแต่สมัยพุทธกาล

รายการอ้างอิง

- เจริญ ไชยชนะ. ประวัติศาสตร์สากลสมัยโบราณ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517.
- ดวงธิดา ราเมศวร์. จีน อารยธรรมยิ่งใหญ่แต่โบราณแห่งตะวันออก. กรุงเทพฯ: แพรธรรม สำนักพิมพ์, 2537.
- ทีมงานเว็บตามรอยพระพุทธบาท. ตามรอยพระพุทธบาท. ออนไลน์. www.tamroiphrabuddhabat.com/home.php. [1 มีนาคม 2568].
- ธิดา สาระยา. ประวัติศาสตร์มหาสมุทรอินเดีย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2554.
- บุญเลิศ ช่วยธานี. “การผสมผสานทางพุทธศาสนาเพื่อสร้างวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในประชาคมอาเซียน: กรณีศึกษาไทยกับกลุ่มประเทศอินโดจีนและเมียนมาร์”. รายงานการวิจัย. (สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (วช.), 2561).
- พระชัยวัฒน์ อชิโต. ตามรอยพระพุทธบาท ฉบับรวมเล่ม ๑. กรุงเทพฯ: เยลโล่การพิมพ์, 2549. <http://www.thatungmedia.com/wat/Ebook/book/tamroiphabath1/>
- พระชัยวัฒน์ อชิโต. ตามรอยพระพุทธบาท ฉบับรวมเล่ม ๒. กรุงเทพฯ: เยลโล่การพิมพ์, 2549. <http://www.thatungmedia.com/wat/Ebook/book/tamroiphabath2/>
- พระภิกษุพาเทียน. จดหมายเหตุแห่งพุทธอาณาจักร ของ พระภิกษุพาเทียน. แปลเป็นภาษาอังกฤษโดย เจมส์ เล็กจ์. เอ็ม. เอ. แอลแอล. ดี. แปลโดย พระยาสุรินทรภักขัย (จันทร์ ดุรงค์สวัสดิ์). กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2506.
- พระภิกษุเสวียนจั้ง. ถังข้าจั้ง จดหมายเหตุการเดินทางสู่ดินแดนตะวันตกของมหาราชวงศ์ถัง. ฉบับตรวจฉบับโดย จางชวิน. แปลโดย ชิว ซูหลุน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2549.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). *กาลานุกรม พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก*. กรุงเทพฯ: ผลิตัณม์, 2554.

พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต. *คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค 1*. แปลโดย สุเทพ พรหมเลิศ. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553.

พระราชกวี (อำ ธรรมนูญโต). *พุทธศาสนสุวินณภูมิปกรณ์*. พิมพ์ครั้งที่ 6. ม.ป.ท., 2535.

พระรัตนปัญญาเถระ. *ชินกาลมาลีปกรณ์*. แปลโดย ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ (แปล) เล่ม 1-45*. นครปฐม : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล เล่ม 1-91*. นครปฐม : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543.

สมเด็จพระวันรัตน์ (แก้ว). *สังคีตยวงส์*. แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณมณ). กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2521.

สุภัทรภิส ดิสกุล, สันติ เล็กสุขุม. *เที่ยวดวงเจดีย์ ที่พม่าประเทศ ทางประวัติศาสตร์และศิลปะและวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2549.

สุริยา รัตนกุล. *อารยธรรมตะวันออก : อารยธรรมอินเดีย*. นนทบุรี : เพชรรุ่งการพิมพ์, 2546.

เส้นทางสายไหม. Online. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Silk_route.jpg [1 มีนาคม 2568].

Adams, Robert McCormick. *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. Chicago: University of Chicago Press, 1981.

Bimala Churn Law. *Geography of Early Buddhism*. (Lodon: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1932.

Maria Eugenia Aubet. *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*. Translated by Mary Turton. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Nicolas Grimal. *A History of Ancient Egypt*. (Aberdeen: Blackwell Books, 1992

Robert Temple. *The Genius of China: 3000 Years of Science, Discovery & Invention*. London: Andre Deutsch, 2013.

Shwedagon Pagoda Board of Trustees. *Shwedagon Pagoda*. Online. www.shwedagonpagoda.com. [1 March 2025].

Julian E Reade. *The Indus-Mesopotamia relationship reconsidered*. Oxford: Archaeopress, 2008.

Zhou dynasty. Online. https://en.wikipedia.org/wiki/Zhou_dynasty [1 March 2025]